

ખંડ

૨

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

એકમ : ૧

શબ્દરચના અને શબ્દવિનિયોગ

એકમ : ૨

વાક્ય અને વાક્યરચના

એકમ : ૩

લેખનકૌશલ

એકમ : ૪

વાંચકૌશલ

EXPERT COMMITTEE

Prof. Satish Vyas
Retd. Professor
Dept. of Gujarati
Gujarat University
Ahmedabad

Prof. Kirtida Shah
Retd. Dean
Dept. of Gujarati
Gujarat University
Ahmedabad

Prof. Alok Gupta
Dean, Center for Studies in Hindi Language and Literature
School Of Language, Literature And Culture Studies
Central University of Gujarat
Gandhinagar - Gujarat

Dr. Dhwani Parekh
Assistant Professor, Department of Gujarati, M.D.
Gramseva Mahavidyalaya Gujarat Vidyapith,
Sadra
Dist. Gandhinagar, PIN- 382320

PROGRAMME COORDINATOR

Prof. Malati Mathur
Director, School of Humanities
IGNOU, New Delhi – 110 068

BLOCK PREPARATION

Block & Unit	Writer	Block & Unit	Writer
Block-1 Unit 1,2	Dr. Ajay Rawal Associate Professor Umiya Arts College Ahmedabad	Block-3 Unit-2,3	Dr. Dhwani Parekh Assistant Professor, Department of Gujarati, M.D. Gramseva Mahavidyalaya Gujarat Vidyapith Sadra, Dist. Gandhinagar, PIN- 382320
Block-1 Unit 3,4	Prof. Yogendra Parekh Dean, Dept. of Gujarati Gujarat University Ahmedabad	Block-3 Unit -4	Prof. Alok Gupta, Dean, Center for Studies in Hindi Language and Literature, School Of Language, Literature And Culture Studies, Central University of Gujarat Gandhinagar - Gujarat
Block-2 Unit-1,2	Dr. Niloptala Gandhi Dept. of Linguistics Gujarat University Ahmedabad	Block-3 Unit-5	Dr. Ajay Rawal Associate Professor Umiya Arts College Ahmedabad
Block-2 Unit-3,4	Prof. Kirtida Shah Retd. Dean Dept. of Gujarati Gujarat University Ahmedabad		
Block-3 Unit-1	Prof. Satish Vyas Retd. Professor Dept. of Gujarati Gujarat University Ahmedabad		COURSE EDITOR Prof. Bhagirath R Brahmbhatt Emeritus Professor (Retd) Sardar Patel University Vallabh Vidyanagar, Gujarat

PRINT PRODUCTION:

Indira Gandhi National Open University, Regional Centre, Ahmedabad has played the role of a Coordinator in translation and printing of the activity of BGULA-135

Printed at - Sharda Mudranalay, Ambawadi, Ahmedabad - 380006

January 2021 @ Indira Gandhi National Open University, 2021

ISBN-

All rights reserved..No Part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi – 110 068, or the official website of IGNOU www.ignou.ac.in

Printed and published on behalf of the Indira Gandhi National Open University, New Delhi, by Registrar, MPDD.

Laser set by:

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ગુજરાતીના આધાર પાઠ્યક્રમના અધ્યયનમાં કુલ ૧૩ એકમોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ એકમોનું અધ્યયન કરવાનું છે. આ પાઠ્યક્રમ માટે ૬ ક્રેડિટ નક્કી કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યક્રમ ભાષા અને સાહિત્યલક્ષી છે. અહીં ભાષાનાં મૂળભૂત ચાર કૌશલ્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એ કૌશલ્યો છે : સાંભળીને સમજવું, વાંચવું, બોલવું અને લખવું આ પાઠ્યક્રમની મદદથી આ ચારેય કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય તે લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત સાહિત્યિક સ્વરૂપોનો ક્રમિક પરિચય થાય તથા વિદ્યાર્થીની સાહિત્યિક સમજ કેળવાય અને ઇતિહાસનો પણ ખ્યાલ આવે એ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી સાહિત્યિક કૃતિઓનો સમાવેશ કર્યો છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસની ઐતિહાસિક સામગ્રી પણ આપવામાં આવી છે.

ખંડ-૧ : ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ
૨. ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ
૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ (મધ્યકાલીન)
૪. ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ (અર્વાચીન)

ખંડ-૨ પ્રયોજન મૂલક ભાષા

૧. શબ્દરચના શબ્દવિનિયોગ
૨. વાક્ય અને વાક્યરચના
૩. લેખનકૌશલ
૪. વાંચકૌશલ

ખંડ-૩ ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય

૧. ગુજરાતી કાવ્ય
૨. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા
૩. ગુજરાતી એકાંકી
૪. ગુજરાતી નિબંધ
૫. ગુજરાતી નવલકથા (પ્રકરણ)

અભ્યાસ અને માર્ગદર્શન

૧. પ્રસ્તુત વિભાગમાં ધ્વનિની મદદથી શબ્દની રચના કેવી રીતે થાય છે. શબ્દ કોને કહેવાય ? વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં શબ્દનો વિનિયોગ કઈ રીતે થઈ શકે છે તેની સમજ આપવામાં આવી છે. અહીં શબ્દના સ્વરૂપનો સમગ્રતયા પરિચય કરાવાયો છે. શબ્દ એટલે શું ? ઉચ્ચરિત અને લિખિત શબ્દ વચ્ચેનો ભેદ ઉચ્ચારણમાં લેખનની જેમ બે શબ્દો વચ્ચે જગ્યા રખાતી નથી પરંતુ અર્થ દ્વારા ઉચ્ચારણનો શબ્દ એકબીજાથી જુદો પડે છે પ્રત્યયો શબ્દો સાથે કેવી રીતે લખાય, કયા શબ્દો ભેગા લખાય કયા શબ્દો છૂટા લખાય. શબ્દરચનાનો અહીં અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. રૂઢિપ્રયોગો – કહેવત વગેરે શબ્દના વિનિયોગમાંથી જ ઉદ્ભવે છે અને ભાષા સમાજના સંદર્ભમાં યોગ્ય અર્થની નિષ્પત્તિ કરે છે તેની સમજ આપવામાં આવી છે.
 ૨. વાક્યરચના વિશે અલગ અલગ રીતે અભ્યાસ કરાયો છે. વાક્ય પદોના સમૂહથી બને છે. પદો શબ્દોનાં બનેલાં છે. શબ્દો નાના નાના ઘટકોનાં બને છે. વાક્યરચનામાં ઘટકો અનુક્રમે આવતાં હોવા છતાં તેઓ અનુક્રમે જોડાયેલા નથી. નાના ઘટકો મળી એક મોટો ઘટક બને મોટો ઘટક બીજા મોટા ઘટક સાથે જોડાય ત્યારે વાક્ય બને છે.
 ૩. લેખનકૌશલ વિભાગમાં અરજી, અહેવાલ, પત્રલેખન અને સંક્ષેપલેખનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમ દ્વારા ગુજરાતીલેખન પરંપરાના ઇતિહાસની અને ગુજરાતીનાં લિપિ ચિહ્નોની જાણકારી મળશે. ભાષાના લખાણને મુદ્દાસર ગોઠવવાની પ્રયુક્તિની જાણકારી પણ મળશે. પ્રત્યેક લેખનને પોતાની શિસ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે અહીં સંકેતો છે.
 ૪. વાચનકૌશલમાં પણ સ્વરવ્યંજનનો પરિચય, લિપિચિહ્નોનો પરિચય, વર્ણવાચન, શબ્દવાચન, વાક્યવાચન અને પરિચ્છેદવાચનની પદ્ધતિ સમજાવવામાં આવી છે. મુખર વાચન અને મૂક વાચન અંગેનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.
- શબ્દ કેવી રીતે બને, વાક્યમાં કઈ રીતે વપરાય, લેખનની શિસ્ત અને વાચનનાં કૌશલ્યોનો અહીં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ૧.૧. હેતુઓ
- ૧.૨. પ્રસ્તાવના
- ૧.૩. શબ્દ અને તેની રચના
 - ૧.૩.૧ શબ્દ
 - ૧.૩.૨ રચના
 - ૧.૩.૩ અંગસાધન
 - ૧.૩.૪ પદસાધન
 - *તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૧
- ૧.૪. શબ્દનો વિનિયોગ
 - ૧.૪.૧ સામાન્ય સંદર્ભ
 - ૧.૪.૨ સમાસ
 - ૧.૪.૩ રૂઢશબ્દ
 - ૧.૪.૪ રૂઢિપ્રયોગો
 - ૧.૪.૫ કહેવતો
 - *તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૨
- ૧.૫. સારાંશ
- ૧.૬. ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૧.૭.૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૧ના જવાબો
- ૧.૭.૨ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૨ના જવાબો
- ૧.૮. કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- ૧.૯. સ્વાધ્યાય

૧.૧. હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે

- શબ્દનો વિભાવ સમજી શકશો.
- શબ્દની રચના કેવી રીતે થાય છે તે સમજી શકશો.
- વ્યવહારમાં અને સંભાષણમાં શબ્દનો વિનિયોગ કઈ રીતે થાય છે તે સમજી શકશો.

૧.૨. પ્રસ્તાવના –

માનવબાળ જન્મની સાથે જ ભાષા પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા લઈને જન્મે છે. એક વાર ભાષા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભાષા માનવના વ્યક્તિત્વનો અંતરંગ ભાગ બની જાય છે; એટલે જ ભાષા

વિશે જાણવાનો ભાષક સભાનપણે પ્રયાસ કરતો નથી, પરંતુ ભાષા વિશે અભ્યાસ કરતી વખતે ભાષાની સંરચના જાણવી જરૂરી છે અને તે માટે તેના ઘટકોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. શબ્દને ઘટક તરીકે કોઈ પણ ભાષક ઓળખી શકે છે, તેથી શબ્દની રચનાનો અભ્યાસ ભાષાના અભ્યાસના કેન્દ્રમાં રહેલો છે. શબ્દનો અભ્યાસ પણ અનેક પાસાંઓથી શક્ય છે, પરંતુ સૌ પ્રથમ તેના સ્વરૂપને સમજવું પડે અને પછી તેનો અભ્યાસ કરવો પડે.

૧:૩. શબ્દ અને તેની રચના

૧:૩.૧. શબ્દ

સૌ પ્રથમ તો શબ્દ કોને કહેવાય ? ભાષાના ઉચ્ચરિત અને લેખિત બંને સ્વરૂપમાં શબ્દને અલગ-અલગ રીતે તપાસવો પડે. ઉચ્ચારણમાં ભાષક બે શબ્દો વચ્ચે અટકતો નથી, પરંતુ અર્થ સમજીને એક શબ્દથી બીજા શબ્દને અલગ પાડે છે અને લેખનમાં ભાષક બે શબ્દ વચ્ચે જગ્યા રાખે છે, તેથી બે ખાલી જગ્યા વચ્ચે આવેલા ઘટકને શબ્દ કહેવાય. ભાષક શબ્દની સાથે શું લખવું અને શબ્દથી અલગ શું લખવું એમાં પણ અલગ-અલગ રીત અપનાવે છે. જેમ કે; હિંદી ભાષક વિભક્તિ પ્રત્યયો અને અનુગો બંનેને નામથી અલગ લખે છે, પરંતુ વિભક્તિ પ્રત્યયો સર્વનામોની સાથે જ લખે છે. (દા. ત. ને, પરંતુ, ડસના); પરંતુ ગુજરાતી ભાષક વિભક્તિ પ્રત્યયો નામની સાથે લખે છે અને નામયોગી અલગથી લખે છે (દા.ત. છોકરામાં અને છોકરા પર.) જ્યારે મરાઠી ભાષક એ બંનેને નામની સાથે જ લખે છે. (દા. ત. મુલગાચી અને ટેવલાવર). આમ, લેખનમાં શબ્દના વિભાવમાં ભાષાએ ભાષાએ ભેદ જોવા મળે છે.

* શબ્દનો વિભાવ – ભાષક શબ્દને તેના અર્થથી ઓળખે છે. જે બધા જ વપરાશોમાંથી તારવેલો સામાન્યીકૃત વિભાવ દર્શાવે તે શબ્દ. શબ્દરચનાની તપાસ વિવિધ અભિગમથી કરવી જોઈએ. શબ્દનું ઘડતર સામાન્ય રીતે બે દષ્ટિએ તપાસી શકાય. એક તો ભાષામાં નવા-નવા શબ્દો કઈ રીતે બને છે તેની તપાસ કરી શકાય, અને એક નવો શબ્દ બન્યા પછી તેને કોઈ વાક્યનો ભાગ બનવા માટે કઈ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે તેની તપાસ નવો શબ્દ જે પ્રક્રિયાથી બને છે તેને ‘અંગસાધન’ની પ્રક્રિયા કહેવાય

છે. ‘અંગસાધન’થી શબ્દ-ઘડતર થાય છે. શબ્દ ભાષામાં અનેક રીતે ઘડાય છે. શબ્દ સંસ્કૃત, ફારસી કે અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાંથી સીધેસીધો તે જ સ્વરૂપે પ્રચલિત થઈ શકે અથવા તેના સ્વરૂપમાં સહેજ પરિવર્તન સાથે પ્રચલિત થઈ શકે અથવા સ્થાનિક લોકોમાં પ્રચલિત એવો દેશ્ય શબ્દ પણ હોઈ શકે. દા. ત. ‘એન્જિનિયર’ શબ્દ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયો. તો તે જ સ્વરૂપે હોવાને કારણે તે તત્સમ શબ્દ તરીકે ઓળખાય છે, પરંતુ તેનું ‘ઈજનેર’ સ્વરૂપ તદ્દભવ શબ્દ કહી શકાય પણ સામાન્ય ભાષકને શબ્દની વ્યુત્પત્તિની ખાસ જિજ્ઞાસા હોતી નથી.

૧.૩.૨ રચના

ભાષામાં વિવિધ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા નવા-નવા શબ્દો ઘડાતા હોય છે. આ પ્રક્રિયાઓની સમજ ભાષાના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય છે. આમાંની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ તપાસીએ.

* પ્રત્યયીકરણ – પ્રત્યયો લાગીને ભાષામાં નવા-નવા શબ્દો ઘડાતા હોય છે. જેમ કે; ‘ઉપયોગી – બિનઉપયોગી.’ અહીં ‘ઉપયોગી’ એવા વિશેષણને ‘બિન’ એવો પૂર્વ પ્રત્યય લાગીને ‘બિનઉપયોગી’ એવું નવું વિશેષણ બને છે. આવા પ્રત્યયો શબ્દની પહેલાં કે પછી લાગી શકે છે. જો તે પહેલાં લાગે તો તેને ‘પૂર્વ પ્રત્યય’ કહેવાય છે અને પછી લાગે તો ‘પર પ્રત્યય’ કહેવાય છે. જેમ કે; ‘અનંત’માં પૂર્વ પ્રત્યય (‘અન્’) લાગ્યો છે, પરંતુ ‘આળસ-આળસુ’માં પરપ્રત્યય લાગ્યો છે. વળી ‘અંત-અનંત’ એ બંને શબ્દો સંજ્ઞા દર્શાવે છે, ‘અન્’ એવો પૂર્વ પ્રત્યય ‘અંત’ શબ્દનો વ્યાકરણિક મોભો બદલતો નથી, જ્યારે ‘આળસ’ને લાગતો ‘ઉ’ પર પ્રત્યય સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બનાવે છે. તે શબ્દનો વ્યાકરણિક મોભો બદલી નાંખે છે. આમ રચનાની દૃષ્ટિએ ‘પૂર્વ પ્રત્યય’ અને ‘પર પ્રત્યય’ એવા બે પ્રકારના પ્રત્યયો છે જેને ફરીથી ‘વ્યાકરણિક મોભો બદલનાર’ અને ‘વ્યાકરણિક મોભો ન બદલનાર’ એમ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

* સમાસીકરણ – ઘણી વાર બે સ્વતંત્ર અર્થ ધરાવતા શબ્દોને ભેગા કરી એક શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. જેમ કે; દહીં અને વડાં. અહીં દહીંમાં આથેલાં વડાં એવો અર્થ દર્શાવવા માટે દહીંવડાં એવો સમાસ કરીને એક શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. ભાષામાં વિવિધ પ્રકારના સમાસો દ્વારા નવા-નવા શબ્દો બનાવવામાં આવે છે. ગુજરાતી

- * કતરણ - ઘણી વાર મોટા શબ્દો વ્યવહારમાં અનુકૂળ આવતા નથી. તેથી ભાષકો એમાંથી કાપીને નાના બનાવી તેને નવા શબ્દ તરીકે પ્રચલિત કરે છે. દા.ત. ‘વાલપાપડી’ જેવા શબ્દમાંથી ‘પાપડી’ કે ‘જપમાળા’ જેવા શબ્દમાંથી માત્ર ‘માળા’ જેવા શબ્દો વ્યવહારમાં પ્રચલિત થાય છે.
- * આદ્યવર્ણીકરણ અને પરિવર્ણીકરણ (Acronym-Abbreviatoin) - કોઈ એક વ્યક્તિ, સંસ્થા, પદાર્થ કે વિભાવ માટે બે કે બેથી વધુ શબ્દો પ્રયોજાય તો વ્યવહારમાં એવા લાંબા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો ફાવતો નથી. તેથી તેનું સંક્ષેપીકરણ કરવા આ બધાં જ શબ્દોમાંથી પ્રથમ અક્ષર લઈને એક નવો જ શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં આ શબ્દોનું પ્રચલન વિશેષ જોવા મળે છે, અને એના સંક્ષિપ્ત શબ્દો ઉછીના લઈને પણ એ જ સ્વરૂપે ભાષામાં વપરાશમાં આવે છે. દા.ત. એઈડ્સ (A.I.D.S.), હૂ (W.H.O.), ગુજરાતીમાં સંક્ષેપમાં જેમ કે; B.Ed.નો ઉચ્ચાર બી.એડ કરાય તે બેડ નહિ. પણ આ પ્રવાહ વિકસ્યો છે જેમ કે; ન.મો. (નરેન્દ્ર મોદી), રા. ગાં. (રાહુલ ગાંધી).
- * સંકરણ - ક્યારેક બે શબ્દોના અડધા અડધા શબ્દો ભેગા કરી તેમાંથી એક શબ્દ બનાવીને વપરાવા લાગે છે. દા.ત. ‘ચાકુ’ અને ‘ચખુ’માંથી ‘ચક્કુ’, ‘મુઢી’ અને ‘ધક્કો’માંથી ‘મુક્કો’, ‘મેલવું’ ને ‘મૂકવું’માંથી ‘મેકવું’ જેવા નવા શબ્દો બને છે.
- * શોધખોળ - નવી શોધખોળોને કારણે પણ ભાષામાં નવા શબ્દો બને છે. જેમ કે, કોમ્પ્યુટર, સીડી, એક્સરે જેવા શબ્દો ગુજરાતી શબ્દો જ બની ગયા છે.
- * પુનરાવર્તન - એકનો એક શબ્દ પુનરાવર્તિત કરી નવો શબ્દ બનાવાય છે. જેમ કે; ટનટન, ખટખટ, ગટગટ. આવા શબ્દો ઘણી વાર અનુરણનાત્મક હોય છે. એ ઉપરાંત પુનરાવર્તનમાં સહેજ ફેરફાર કરીને પણ નવા શબ્દો બને છે. જેમ કે; કાપકૂપ, ફાસફૂસ, ટાપટીપ વગેરે. ક્યારેક પ્રાસ બેસાડવા પણ નવા શબ્દો ઘડાય છે, જેમ કે,

૧.૩.૩ અંગસાધન

- * આમ, ભાષામાં અનેક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા નવા-નવા શબ્દો બનતા જ રહે છે. આ નવા શબ્દો બનાવવાની પ્રક્રિયાને અંગસાધનની પ્રક્રિયા કહેવાય છે.
- * અંગસાધનની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યયીકરણની પ્રક્રિયા સૌથી વધુ ઉત્પાદક છે. પૂર્વ-પ્રત્યયો કે પર-પ્રત્યયો લાગીને નવાનવા શબ્દો બનતા રહે છે. આ પ્રત્યયો ગુજરાતીના પોતાના તેમજ સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી જેવી ભાષાઓમાંથી આવેલા પણ હોઈ શકે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ -

પૂર્વ પ્રત્યયો

દુષ્કાળ, દુષ્કર્મ, અત્યંત, અનુપમ, પ્રતિકૂળ, બેનામ, બદનસીબ, ગેરહાજર, બિનશરતી, અનંત, અડગ, કપૂત, વણમાંગ્યું, અણધાર્યું વગેરે

પર પ્રત્યયો

ગોખલો, મોરલો, નાનકડું, સારપ, ખારાશ, ઘડતર, છોકરમત, ભોળપણ, સજાવટ, દળામણ, દમિયલ, અમલદાર, ધનવાન, પટાવાળો, રમતિયાળ, હેતાળ, આળસુ, જંગલી વગેરે.

૧.૩.૪ પદસાધન

પદસાધન - એક વાર શબ્દ બન્યા પછી ઉક્તિમાં તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તેને લિંગ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો સંદર્ભ પ્રમાણે લગાડવામાં આવે છે. આ લિંગ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયોને ‘પદસાધન’ના પ્રત્યયો કહેવાય છે અને આ પ્રક્રિયાને ‘પદસાધન’ની પ્રક્રિયા કહેવાય છે. આ પ્રત્યયો લાગવાથી શબ્દનું સંદર્ભ પ્રમાણેનું વૈકલ્પિક સ્વરૂપ બનાવાય છે. જેમ કે; ‘છોકરો’ એવા શબ્દના નીચેનાં વાક્યોમાં વિવિધ સ્વરૂપો મળે છે.

છોકરો દોડે છે.

છોકરાને દોડવું છે.

છોકરાની દોડ સારી છે.

છોકરામાં દોડવાની સમજ છે.

આ બધાં જ વાક્યોમાં ‘છોકરો’ શબ્દના વિવિધ સ્વરૂપોનો ઉપયોગ થયો છે.

એ જ રીતે ‘દોડ’ એવા ધાતુના પણ ઉપરનાં વાક્યોમાં વિવિધ સ્વરૂપો મળે છે – જેવા કે ‘દોડે’, ‘દોડવું’, ‘દોડ’, ‘દોડવાની’ વગેરે. આ બધા જ અલગ-અલગ શબ્દો છે કારણ કે તેઓ બે ખાલી જગ્યા વચ્ચે લખાયા છે. આમ પદસાધનની પ્રક્રિયાથી શબ્દનું નવું સ્વરૂપ ઘડાય છે. પદસાધનની પ્રક્રિયા બે પ્રકારની છે – નામિક અને આખ્યાતિક. નામિક પ્રક્રિયામાં લિંગ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે અને આખ્યાતિક પ્રક્રિયામાં કાળ, અર્થ, અવસ્થા તેમજ પુરુષ-વચન અને લિંગ-વચનના પ્રત્યયો લાગે છે. આ પ્રક્રિયાને વિગતે સમજીએ.

* લિંગ અને વચન – ગુજરાતીમાં લિંગ અને વચન નામનાં લક્ષણો છે. કોઈ પણ પદાર્થ કે વિભાવ સૂચવવા માટે નામનો ઉપયોગ થાય છે. આ નામ વ્યક્ત રીતે કે અવ્યક્ત રીતે લિંગ અને વચન સૂચવે જ છે. વ્યક્ત લિંગ સૂચક પ્રત્યયો આ મુજબ છે –

ઓ – પુલ્લિંગ એકવચન

આ – પુલ્લિંગ બહુવચન

ઈ – સ્ત્રીલિંગ એકવચન

ઈ કે આ – સ્ત્રીલિંગ બહુવચન

ઉ – નપુંસકલિંગ એકવચન

આં – નપુંસકલિંગ બહુવચન

જેમ કે ‘છોકર’ એવા નામના નીચે મુજબ રૂપો બને –

છોકરો – છોકરા

છોકરી – છોકરી

છોકરું – છોકરાં

કેટલાંક નામને વ્યક્ત રીતે લિંગના પ્રત્યયો લાગતા નથી પરંતુ તેમાં અવ્યક્ત

રીતે લિંગ રહેલું જ હોય છે. જેમ કે;

ગામ – નપુંસકલિંગ

હાથ – પુલ્લિંગ

જીભ – સ્ત્રીલિંગ

આમ, લિંગ-વચનના પ્રત્યય પહેલાં લાગીને નામનું રૂપ તૈયાર થાય પછી તેને પદસાધનના પ્રત્યયો લાગે છે. પદસાધનના પ્રત્યયો બે પ્રકારના હોય છે – નામને લાગે તે નામિક અને આખ્યાત (ક્રિયાપદ)ને લાગે તે આખ્યાતિક.

* નામને લિંગ અને વચનના પ્રત્યયો લાગ્યા પછી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. ગુજરાતીમાં

○ - શૂન્ય પ્રત્યય

એ પ્રત્યય

થી પ્રત્યય

માં પ્રત્યય

ને પ્રત્યય

ન-(નો, ની, નું, ના, નાં) પ્રત્યય / આર પ્રત્યય

જેમ કે; 'છોકર' નામના નીચે મુજબ શબ્દો બનશે -

છોકર + ઓ + ○ = છોકરો

છોકરો + એ = છોકરાએ

છોકરો + થી = છોકરાથી

છોકરો + માં = છોકરામાં

છોકરો + ને = છોકરાને

છોકરો + નો = છોકરાનો (છોકરીની, છોકરાનું, છોકરાના, છોકરાંના)

(હું + આર = મારું)

* આખ્યાતિક પ્રત્યયો - એ જ રીતે ક્રિયાપદને લાગતાં (આખ્યાતિક) પ્રત્યયોમાં કાળ, અર્થ અને અવસ્થા ઉપરાંત પુરુષ-વચન કે લિંગ-વચનના પ્રત્યયોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતીમાં ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ પુરુષ-વચનના પ્રત્યયો લે છે અને ભૂતકાળ લિંગ-વચનના પ્રત્યયો લે છે. જેમ કે; 'દોડ' ધાતુ પરથી બનતાં વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે -

વર્તમાનકાળ -

એકવચન	બહુવચન
પહેલોપુરુષ - દોડું (છું)	દોડીએ (છીએ)
બીજોપુરુષ - દોડે (છે)	દોડો (છો) છે.
ત્રીજોપુરુષ - દોડે (છે)	દોડે (છે)

ભવિષ્યકાળ -

એકવચન	બહુવચન
પહેલોપુરુષ - દોડીશ	દોડીશું
બીજોપુરુષ - દોડશે	દોડશો
ત્રીજો પુરુષ - દોડશે	દોડશે

ભૂતકાળ -

એકવચન	બહુવચન
પુલ્લિંગ દોડ્યો	દોડ્યા
સ્ત્રીલિંગ દોડી	દોડી-દોડ્યાં
નપુંસકલિંગ દોડ્યું	દોડ્યાં

આ ઉપરાંત પૂર્ણ, અપૂર્ણ અને આગામી અવસ્થા સૂચવનાર આખ્યાતિક પ્રત્યયો પણ કૃદંતનાં રૂપો બનાવી નવા શબ્દો બનાવે છે, જેમ કે, અપૂર્ણાવસ્થા સૂચવતો ‘ત’ પ્રત્યય લઈ દોડતો, દોડતી, દોડતું જેવા શબ્દો, કે પૂર્ણાવસ્થા સૂચવતો ‘ય’ કે ‘એલ’ પ્રત્યય લઈ બનતા શબ્દો જેવા કે; દોડેલો, દોડેલી અને આગામી અવસ્થા સૂચવતા પ્રત્યયો ‘વાન’ કે ‘નાર’ લઈ બનતા નવા શબ્દો જેવા કે દોડવાનો, દોડવાની કે દોડનાર, દોડનારો, દોડનારી જેવા શબ્દો.

આમ, ભાષામાં નવા-નવા શબ્દો બનવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી જ હોય છે. અંગસાધનની પ્રક્રિયાથી નવા-નવા અંગો બને છે અને એક વાર અંગ બન્યા પછી ઉક્તિના ભાગ બનવા માટે નામિક કે આખ્યાતિક પદસાધનના પ્રત્યયો લાગીને પદ બને છે અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ શબ્દ બને છે.

***તમારી પ્રગતિ ચકાસો -૧**

- (૧) નામ પરથી વિશેષણ બનાવતા કોઈ પણ ૩ (ત્રણ) પ્રત્યયો ઉદાહરણ સાથે દર્શાવો
- (૨) વિશેષણ પરથી નામ બનાવતાં કોઈ પણ ૩(ત્રણ) પ્રત્યયો ઉદાહરણ સાથે દર્શાવો
- (૩) કોઈ પણ પાંચ સમાસના નામ આપી પ્રત્યેકનાં બે-બે ઉદાહરણો આપો.
- (૪) ગુજરાતી ભાષાના લિંગવચનના પ્રત્યયો દર્શાવો અને તેના ઉદાહરણો આપો.
- (૫) ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિ પ્રત્યયો કેટલા છે તે દર્શાવી તેનાં ઉદાહરણો આપો.

૧:૪. શબ્દનો વિનિયોગ

એક વાર શબ્દની રચના થાય પછી વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કઈ રીતે થાય છે તે જાણવું પણ જરૂરી છે.

- ૧:૪.૧ સામાન્ય સંદર્ભ - ભાષક શબ્દ નામના ઘટકને તેની ભાષાકીય આંતરસૂઝથી ઓળખે છે, એટલે શબ્દનો વિનિયોગ બહુ સરળતાથી કરી શકે છે. ભાષક શબ્દનો અને એના વૈકલ્પિક સ્વરૂપોનો તો વાક્યમાં ઉપયોગ કરે જ છે, પરંતુ અન્ય રચનાઓમાં પણ તેનો

વિનિયોગ કરે છે અને તેના કથયિતવ્યને સચોટ બનાવે છે. તે સમાસ, રૂઢ પ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતોમાં પણ શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે અને લાઘવથી અને સચોટ રીતે તેને જે કહેવાનું છે તે રજૂ કરે છે.

૧.૪.૨ સમાસ સામાસિક શબ્દ એક જ શબ્દ હોઈ શબ્દના સ્તરે તેની સમજ કેળવવી જરૂરી છે. અંગસાધન કે પદસાધનની પ્રક્રિયા કરતાં સમાસની પ્રક્રિયા અલગ છે. અંગસાધન અને પદસાધનમાં એક પૂર્વ કે પર પ્રત્યય અને અન્ય સ્વતંત્ર અર્થ ધરાવતો શબ્દ કે રૂપ હોય છે. આ બંને ભેગા મળી એક નવો શબ્દ બને છે. કોઈ એક ઘટના કે પરિસ્થિતિનું લંબાણથી વર્ણન કરવા કરતાં તેને એક સામાસિક શબ્દ દ્વારા લાઘવથી અને સચોટ રીતે પહોંચાડી શકાય છે. સમાસ વિશેની પ્રાથમિક સમજ આપણે ઉપર જોઈ જ છે.

૧.૪.૩ રૂઢ શબ્દ – અવગમન ઉપરાંત ભાષાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય અભિવ્યક્તિનું છે. સચોટ અભિવ્યક્તિ માટે માત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન પૂરતું નથી પરંતુ ભાષામાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો ચોક્કસ સંદર્ભમાં જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ સંદર્ભો પાછળ અનેક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો રહેલા હોય છે જે એ શબ્દોને લાઘવપૂર્ણ રીતે વધુ સચોટ અને સૌંદર્ય ઊતરી જાય તેવા બનાવે છે. કોઈ દંતકથા કે મહાકાવ્યોનાં પાત્રો અથવા ક્યારેક કોઈ ખૂબ લોકપ્રિય ફિલ્મનાં પાત્રો પણ આ માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વ્યક્તિનો સ્વભાવ ટીખળ કરીને ઝઘડાવવાનો હોય તો તેને માટે ‘નારદ’ શબ્દ વપરાય છે. ‘એ તો નારદ છે’ એવું કહેતાં જ એના સ્વભાવ વિશે વધુ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એ જ રીતે કોઈ વ્યક્તિનો સ્વભાવ ખૂબ ગુસ્સાવાળો હોય તો તેના માટે ‘દુર્વાસા’ શબ્દ પણ વપરાય છે. આજના સમયમાં જાહેર માધ્યમોના વધુ પડતા ઉપયોગને કારણે આવા શબ્દોનો પ્રચાર અને પ્રસાર પણ ખૂબ ઝડપથી થાય છે. આવા શબ્દોમાં નારદ, દુર્વાસા ઉપરાંત ગણપતિ, સતી સાવિત્રી, બાહુક, ચમચો, ચારસોવીસ, કડકો, મુન્નાભાઈ, શીલા, ટપોરી, ધોબીનો કૂતરો અને દસમો ગ્રહ જેવા રૂઢ શબ્દોને શમાવી શકાય.

જ ખૂબ સોંસરાં ઊતરી જાય છે. રૂઢિપ્રયોગમાં વપરાતા શબ્દો પરંપરાથી પ્રાપ્ત તેના મૂળ અર્થમાં ઉપયોગમાં લેવાતા નથી, પરંતુ તેનો વાચ્યાર્થ છોડી લાક્ષણિક કે માર્મિક અર્થમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે અને એટલે જ પરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન રૂઢિપ્રયોગના સ્વરૂપે સઘન થઈ આવનારી અનેક પેઢીઓ સુધી પહોંચે છે.

રૂઢિપ્રયોગો આમ તો શબ્દોના સમૂહ રૂપે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ તે સમૂહ પોતે એક ક્રિયાપદ થઈ કોઈ આખી પરિસ્થિતિને સૂચવે છે. તેમાં આવતા શબ્દો પોતાનો અર્થ ત્યજી સમૂહમાં એક નવો જ અર્થ દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘હાથ પીળા કરવા’ એવા રૂઢિપ્રયોગને સમજીએ. આમાં વપરાતા શબ્દો ‘હાથ’, ‘પીળું’ અને ‘કરવું’ એ ત્રણે શબ્દો પોતાનો મૂળ અર્થ અહીં ધરાવતા નથી, પરંતુ તેની પાછળ રહેલો સંદર્ભ સમજીએ તો જ એનો અર્થ સમજાય. લગ્ન સમયે પીઠી ચોળી હાથ પીળા કરવામાં આવતા હોઈ એ આખા સંદર્ભને કારણે ‘લગ્ન કરવા’ એ અર્થમાં ‘હાથ પીળા કરવા’ એમ વપરાય છે, એટલે રૂઢિપ્રયોગમાં આવતા શબ્દોના અર્થને આધારે એ સમગ્ર રૂઢિપ્રયોગનો અર્થ અનુમાની શકાતો નથી, પરંતુ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોના આધારે એના અર્થનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આમ, રૂઢિપ્રયોગોના ઉપયોગથી ભાષાની પ્રભાવકતા વધે છે અને અભિવ્યક્તિ કલાત્મક બને છે. આમ, રૂઢિપ્રયોગમાં આવતું શબ્દોનું જૂથ એક એકમ તરીકે વર્તે છે અને ભાષાની સર્જનાત્મકતા અને કલાત્મકતા દર્શાવે છે. આ પ્રયોગોને હિંદીમાં ‘મુહાવરા’ અને અંગ્રેજીમાં ‘ઈડિયમ’ કહેવાય છે. તેમાં ભાષાસમાજની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં દર્શન થાય છે. કોઈ પણ બે ભાષાસમાજના રીત-રિવાજ, માન્યતાઓ કે આચારવિચાર સમાન હોતા નથી એટલે રૂઢિપ્રયોગોનું ભાષાંતર કરવું સરળ નથી.

અનેક પ્રકારના રૂઢિપ્રયોગો ભાષામાં હોય છે. સચોટ રીતે અર્થ પહોંચાડવા વપરાતા હોવાથી તે આસપાસના વાતાવરણ પર આધારિત વિષયો પર વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેમને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય -

૧. શરીરનાં અંગોને લગતા - દાંતે લાગવું, પગ ઉપાડવા, ચોટલી પકડવી, જીભ કચડવી
 ૨. ઇન્દ્રિયોને લગતા - આંખ ઊઘડવી, જીભ લાંબી હોવી, કાન પકડવા, નાક ચડાવવું, ચામડીનાં જૂતાં કરવાં.
 ૩. પશુ-પક્ષીને લગતા - કાગડાએ દહીંથરું લઈ જવું, શિંગડાં ભરાવવાં, પૂંછડું પકડવું, વાંદરાને નિસરણી આપવી, કાગનો વાઘ કરવો.
 ૪. રંગોને લગતા - લાલ-પીળા થઈ જવું, ગુલાબી મિજાજના હોવું, કાળું કરવું, લીલોતરી હોવી.
 ૫. સામાજિક માન્યતાને લગતા - સો ટચનું સોનું હોવું, લંકા જીતવી, ઈંડરિયો ગઢ જીતવો.
 ૬. વિરોધી અર્થ દર્શાવતા - ઉપર-તળે થવું, કાળું-ધોળું કરવું, દહીંમાં અને દૂધમાં પગ રાખવો.
 ૭. મુદ્રાનું વર્ણન કરતા - માથું ધુણાવવું, મોં પર આંગળી મૂકવી, નખ કરડવા.
 ૮. વાનગીઓ દર્શાવતા - મનમાં લાડવા વાળવા, લાપસી પીરસવી, જે પાણીએ મગ ચડે તે પાણીએ ચડાવવા.
 ૯. રાંધવાની પદ્ધતિ દર્શાવતા - ઊકળી ઊઠવું, બાફી નાંખવું, વઘારી નાખવું, કાચું કાપવું.
 ૧૦. સામાજિક વ્યવહાર દર્શાવતા - છાપે ચડવું, પાઘડી ઉતારવી, દૂધે ધોઈને આપવું.
- આ ઉપરાંત પણ અન્ય અનેક પ્રકારના રૂઢિપ્રયોગો ભાષામાં ઉપલબ્ધ હોય છે.

૧.૪.૫ કહેવતો

કહેવતો પણ ભાષકોના અનુભવનો નિચોડ જ હોય છે અને તે પણ અવાંતર પેઢીઓ સુધી અનુભવના જ્ઞાનને પહોંચાડવામાં મદદ કરે છે. જેમ રૂઢિપ્રયોગો પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતા હોવાથી ક્રિયાપદ સ્વરૂપે હોય છે તેમ કહેવતો દષ્ટાંતરૂપે હોવાથી વાક્ય સ્વરૂપે અથવા સૂક્તિ સ્વરૂપે હોય છે (ઉદાહરણ તરીકે; મારે તેની તલવાર). સામાન્ય રીતે તે નીતિવિષયક ખ્યાલો પર આધારિત હોય છે. પરંપરાથી પ્રાપ્ત ડહાપણ અને સત્યવિષયક ખ્યાલો રજૂ કરે છે. તે સૂક્તિ સ્વરૂપે હોવાથી ઝડપથી યાદ રહી જાય તેવી હોય છે. તેનું સ્વરૂપ ટૂંકું અને સરળ હોવાથી ક્યારેક સૂત્રાત્મક પણ હોય છે.

અને આચારસંહિતા તરીકે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું હોય છે. (ઉદાહરણ તરીકે નમે તે સૌને ગમે). રૂઢિપ્રયોગો માત્ર માર્મિક કે લાક્ષણિક અર્થો જ દર્શાવે છે જ્યારે કહેવતો બંને પ્રકારના અર્થ દર્શાવી શકે છે. (ઉદાહરણ તરીકે; ઝાઝા હાથ રળિયામણા, ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા). કહેવતોમાં રૂપકનું સ્વરૂપ વધુ પ્રચલિત છે. વક્તા પોતાના કથનને નમ્રતાપૂર્વક અને સાથે-સાથે ભારપૂર્વક રજૂ કરવા માટે કહેવતોનો ઉપયોગ કરે છે. કહેવતો વક્તાના વક્તવ્યને સમર્થન આપે છે અને સચોટ સક્ષમ રીતે પહોંચાડે છે. કહેવતો સંભાષણને વધુ જીવંત બનાવે છે. જે-જે ક્ષેત્રોમાં રૂઢિપ્રયોગો મળે છે તે બધાં જ ક્ષેત્રોમાં કહેવતો પણ મળે છે.

૧. શરીરનાં અંગોને લગતી કહેવતો – આંગળીથી નખ વેગળા, આંગળી આપતાં પહોંચો પકડે, નફ્ફટને નાક નહિ ને શોક્યને શરમ નહિ.
૨. ઇન્દ્રિયોને લગતી – આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું, કાપ્યા કાન ત્યારે આવી શાન, કાને નહિ કોટે નહિ ને વાલ સોનું હોઠે, નકટે નાકે દિવાળી ને ગધેડા પર સવારી.
૩. પશુ-પક્ષીને લગતી – કાગનું બેસવું ને ડાળનું પડવું, કાગડા બધેય કાળા, સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા.
૪. રંગોને લગતી – લાલ લાલ હિંગળોક, ધોળા ધોળા બગભગત, ધોળો શંખ ને દૂધે ભર્યો.
૫. સામાજિક માન્યતાને લગતી – સો ટચનું સોનું, ન જાણે જોશી તે જાણે ઘરડી ડોશી, ન જાણ્યું જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે, છાશમાં માખણ જાય ને વહું ફૂવડ કહેવાય, ડાંગે માર્યા પાણી જુદાં ન પડે.
૬. વિરોધી અર્થ દર્શાવતી – ન દીઠાનું દીઠું ને માર ખીરમાં મીઠું, ન બોલ્યામાં નવ ગુણ, ઉપર હીરા ચકચકે ને ભીતર કીડા કચકચે.
૭. મુદ્રાનું વર્ણન કરતી – દુખે પેટ ને કૂટે માથું, લપસી પડ્યા તો કહે નમસ્કાર કર્યા.
૮. વાનગીઓ દર્શાવતી – એક તો કારેલાં ને ઉપરથી લીમડે ચડાવેલાં, રોટલો મળે પણ ઓટલો ન મળે, ખીચડીમાં ગોળ નહિ ને નાતરામાં ઢોલ નહિ, આપકી તો લાપસી ને પરાઈ કુસકી, ઘી ઢળ્યું તો ખીચડીમાં.
૯. કૌટુંબિક સંબંધો દર્શાવતી – મા વિના સૂનો સંસાર, મોસાળમાં જમવું ને મા પિરસનારી, બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા, ઘડો એવી ઠીકરી ને મા તેવી દીકરી, જમણમાં લાડુ ને સગપણમાં સાદુ.

આ ઉપરાંત બીજાં અનેક ક્ષેત્રોની કહેવતો મળે છે, જેને વર્ગીકૃત કરી નથી. જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાંથી કહેવત મળતી હોવાથી તેનું વર્ગીકરણ કરવું સહેલું નથી. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વર્ગીકરણ કરતાં પહેલાં તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. કહેવતો કોઈની માલિકીની હોતી નથી. કહેવતોનો અભ્યાસ સદીઓ પુરાણો છે. અંગ્રેજીમાં આ અભ્યાસને પેરેમિયોલોજી (Paremeology) કહે છે. થોડી વધુ કહેવતો જોઈએ.

વૈદ ગાંધીનું સહિયારું

ઝીણો પણ રાઈનો દાણો

અફીણનો જીવડો સાકરમાં ન જીવે

રીઝે તો ચાટે ને ખીજે તો કરડે

સુરતનું જમણ ને કાશીનું મરણ

સુરત સોનાની મૂરત

મારું મારા બાપનું ને તારું મારું સહિયારું

આ ઉપરાંત કેટલીક કહેવતો નકારાર્થક રીતે પણ દર્શાવાય છે. જેમ કે; -

સૂંકને ગાંગડે ગાંધી ન થવાય

બીજાનો મહેલ જોઈ પોતાની ઝૂંપડી ન બળાય

ખાખરાની ખિસકોલી સાકરનો સ્વાદ ના જાણે

ના બોલ્યામાં નવ ગુણ.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૨

- (૧) કોઈ પણ પાંચ પ્રચલિત રૂઢિપ્રયોગોના ઉદાહરણો આપો.
- (૨) કોઈ પણ પાંચ રૂઢિપ્રયોગોના ઉદાહરણો આપી તેનો અર્થ સમજાવો.
- (૩) કોઈ પણ ત્રણ કહેવતોનાં ઉદાહરણ આપી તેનો યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગ કરી દર્શાવો.

૧:૫ સારાંશ

શબ્દનો વિભાવ ભાષાના અભ્યાસમાં ખૂબ મહત્ત્વનો છે. ક્યારેક ભાષા અને શબ્દ એકબીજાના પર્યાય તરીકે પણ વપરાય છે એ દર્શાવે છે કે ભાષકને મન શબ્દ ભાષાનો સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક છે. શબ્દની રચના જાણો તો એનો ઉપયોગ કરી શકાય. એટલે શબ્દ-રચનાનો અભ્યાસ ખૂબ જરૂરી છે. પણ માત્ર રચના જાણવાથી એનો ઉપયોગ

કરી શકાતો નથી. તેથી વાતચીતમાં અને સામાન્ય સંભાષણમાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે તેના વિવિધ વપરાશોનો અભ્યાસ પણ જરૂરી છે. ભાષાના વિનિયોગમાં રૂઢ પ્રયોગો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનું અનોખું સ્થાન હોય છે. એ બધાં જ શબ્દના વિનિયોગથી જ ઉદ્ભવે છે. તે તેના ભાષાસમાજની જ મૂડી છે અને તે ભાષાસમાજના સંદર્ભમાં જ યોગ્ય અર્થની નિષ્પત્તિ કરે છે અને અભિવ્યક્તિ જીવંત અને સતેજ બને છે.

૧.૬. ચાવી રૂપ શબ્દો –

અંગસાધન, પદસાધન, પૂર્વ પ્રત્યય, પર પ્રત્યય, રૂઢપ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો.

૧.૭.૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના-૧ના જવાબો

- (૧) ઈ-જંગલ-જંગલી, ઉદમ-ઉદમી, - આળસ-આળસુ, જિજ્ઞાસા-જિજ્ઞાસું, ઇક - ધર્મ- ધાર્મિક, સમાજ-સામાજિક
- (૨) તા - સુંદર - સુંદરતા, ય - સુંદર - સૌંદર્ય, શ - કાળુ - કાળાશ, તીખું - તીખાશ, વિશેષણ પરથી નામ બનાવતાં કોઈ પણ પાંચ પ્રત્યયો ઉદાહરણ સાથે દર્શાવો.
- (૩) (i) તત્પુરુષ સમાસ - ચિંતાગ્રસ્ત, દેવાલય, (ii) મધ્યમપદલોપી - આગગાડી, હાથચાલાકી, (iii) કર્મધારય-પરમાત્મા, મહામંત્રી (iv) દ્વિગુ - નવરાત્રી, પંચવટી (v) ઉપપદ - વાંકદેખો, પાણીકળો
- (૪) ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ લિંગ અને બે વચન છે. પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ, ગુજરાતી ભાષામાં બે વચન છે - એકવચન અને બહુવચન. ગુજરાતીમાં લિંગ અને વચન એક જ પ્રત્યયથી દર્શાવાય છે, જે આ પ્રમાણે છે -

એકવચન	બહુવચન
પુંલિંગ ઓ	આ
સ્ત્રીલિંગ ઈ	ઈ કે ઓ
નપુંસકલિંગ ઉ	આં
ઉદાહરણ વાંદરો	વાંદરા
વાંદરી	વાંદરીઓ
વાંદરું	વાંદરાં

(૫) ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિ પ્રત્યયો પાંચ છે - એ, ને, થી, માં, ન (નો, ની, નું, ના, નાં).

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

ઉદાહરણો - શરદે, શરદને, શરદથી, શરદમાં, શરદનો (શરદની, શરદનું, શરદના, શરદનાં)

૧.૭. તમારી પ્રગતિ ચકાસો - રના જવાબો

- (૧) રૂઢપ્રયોગોનાં પાંચ ઉદાહરણો - નારદ, દુર્વાસા, પંતુજી, વેદિયો, ચમચો
- (૨) રૂઢિપ્રયોગોનાં ઉદાહરણો
- (i) કાંડાં કાપી આપવાં - કબૂલાત કરી દેવી, લખી આપવું
- (ii) તમાચો મારી ગાલ લાલ રાખવા - સુખી હોવાનો દેખાવ કરવો. દેખાડો કરવો
- (iii) ઘોળીને પી જવું - ગણકારવું નહીં.
- (iv) ચાલતી ગાડીએ ચડી બેસવું - વધુમતીમાં જોડાઈ જવું
- (v) તેલ કાઢવું - થાકી જાય એ રીતે કામ લેવું.
- (૩) ત્રણ કહેવતોનાં ઉદાહરણ અને તેનો પ્રયોગ -
- (i) કાગડા બધે કાળા - ત્યાં પણ લોકો સરકારનું માનતા જ નથી. કાગડા બધે જ કાળા.
- (ii) કુમળું ઝાડ વાળીએ તેમ વળે - મીનાએ એના દીકરાને નાનપણથી જ વિનયી બનાવ્યો છે, કુમળું ઝાડ વાળીએ તેમ વળે.
- (iii) ધીરજનાં ફળ મીઠાં - રમેશે ખૂબ સંઘર્ષ કર્યો પણ અંતે તેનો ધંધો સારો ચાલ્યો.
- ધીરજનાં ફળ મીઠાં

૧.૮. કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) ગુજરાતીભાષાનું વ્યાકરણ - ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ
- (૨) વિભક્તિવિચાર - ડૉ. અરવિંદ ભાડારી
- (૩) ગુજરાતી લેખનકૌશલ્ય - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- (૪) ભાષાવિવેક-ભાષાનિયામકની કચેરી, ગાંધીનગર
- (૫) કહેવતકોશ - સં. રતિલાલ નાયક

૧.૮ સ્વાધ્યાય

- (૧) અંગસાધનથી થતી શબ્દઘડતરની પ્રક્રિયાનું વિગતે વર્ણન કરો.
- (૨) પદસાધનથી થતી શબ્દઘડતરની પ્રક્રિયાનું વિગતે વર્ણન કરો.
- (૩) રૂઢપ્રયોગો અને રૂઢિપ્રયોગમાં થતાં શબ્દના વિનિયોગનું વર્ણન કરો.
- (૪) રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતો વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
- (૫) કોઈ પણ પાંચ કહેવતો લઈ તેના વિનિયોગની પરિસ્થિતિ દર્શાવી તેનું વર્ણન કરો.

એકમ : ૨ વાક્ય અને વાક્યરચના

પ્રકરણની રૂપરેખાઓ

- ૨:૧. હેતુઓ
- ૨:૨. પ્રસ્તાવના
- ૨:૩. વાક્યનું સ્વરૂપ
 - ૨.૩.૧ લય
 - ૨.૩.૨ અર્થ
 - ૨.૩.૩ રચના
- *તમારી પ્રગતિ ચકાસો (૧)
- ૨:૪. વાક્યના ઘટકો
 - ૨.૪.૧ પદ
 - ૨.૪.૧.(૧)ક્રિયાપદ
 - ૨.૪.૧.૧.૧ આખ્યાત
 - ૨.૪.૧.૧.૧.૧ મુખ્ય ધાતુ
 - ૨.૪.૧.૧.૧.૨ સહાયકારી
 - ૨.૪.૧.૧.૧.૩ પૂરક
 - ૨.૪.૧.૧.૨ પ્રત્યય
 - ૨.૪.૧.૧.૨.૧ લિંગ-વચન
 - ૪.૧.૧.૨.૨ પુરુષ-વચન
 - ૪.૧.૧.૨.૩ કાળ * અર્થ
 - ૪.૧.૧.૨.૩.૪ અવસ્થા
 - ૨.૪.૧.૧.૨ ક્રિયાવિશેષણો
 - ૨.૪.૧.૨ નામપદ
 - ૨.૪.૧.૨.૧ સંજ્ઞા
 - ૨.૪.૧.૨.૨ સર્વનામ
 - ૨.૪.૧.૨.૩ વિશેષણ
 - ૨.૪.૧.૨.૪ વિભક્તિ

૪.૨ શબ્દ

- ૪.૨.૨.૧ અંગસાધન
- ૪.૨.૨.૨ પદસાધન

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો (૨)

૨.૫ વાક્યના પ્રકારો

- ૫.૧ પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ
- ૫.૨ કર્તાના મહત્ત્વને આધારે
- ૫.૩ રચનાની દૃષ્ટિએ
- ૫.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ૨.૬. સારાંશ
- ૨.૭. ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૨.૮. તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો
- ૨.૯. કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- ૨.૧૦. સ્વાધ્યાય

૨.૧. એકમના હેતુઓ

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે –

- વાક્યના વિભાવને સમજી શકશો.
- વાક્યની રચના કેવી રીતે થાય છે સમજી શકશો.
- વાક્યના ઘટકોને સમજી શકશો.
- વિવિધ અભિગમોથી વાક્યના પ્રકારો સમજી શકશો.

૨.૨. પ્રસ્તાવના

માનવપ્રાણી ભાષા નામની વ્યવસ્થા ચિત્તમાં લઈને જ જન્મે છે. આ વ્યવસ્થા તેને તેના જીવનના પ્રથમ વર્ષથી જ આત્મસાત થવા લાગે છે. આ વ્યવસ્થાને જ આપણે પારિભાષિક રીતે વ્યાકરણ એવા નામથી ઓળખીએ છીએ. સાદી ભાષામાં એમ કહી શકાય કે વ્યાકરણ એટલે શબ્દરચના અને વાક્યરચનાના નિયમો. આ નિયમો તો ભાષક જાણે જ છે અને એટલે જ એ ભાષાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે છે. એટલે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભાષક ભાષા અંગે શું જાણે છે તે જાણવું એટલે વ્યાકરણ જાણવું. આપણે શબ્દરચનાના નિયમો જોયા. હવે આ પ્રકરણમાં વાક્યરચના વિશે અભ્યાસ કરીશું.

૨.૩. વાક્યનું સ્વરૂપ

૨:૩.૧ વાક્યનો લય

વાક્યના સ્વરૂપને વિવિધ અભિગમોથી તપાસવું પડે. આંતરિક સ્તરે તેને અર્થ હોય છે અને બાહ્ય સ્તરે તે આ અર્થને અભિવ્યક્ત કરવા રજૂ થાય છે. આ અર્થની અભિવ્યક્તિ બાહ્ય સ્તરે લય અને રચનાથી થાય છે.

૨:૩.૨ વાક્યનો અર્થ

વાક્યને અર્થ હોય છે. તે શબ્દોનું બનેલું હોય છે. શબ્દોને પણ તેમના પોતાના અર્થ હોય છે, પરંતુ વાક્ય એક સંપૂર્ણ અર્થને પ્રગટ કરે છે. વાક્ય કોઈ એક પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે, તેથી વાક્યમાંના શબ્દો તેમના પોતાના અર્થનો ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં નિર્દેશ કરે છે. પરિસ્થિતિ

વિવિધ પ્રકારની હોય છે. તે આખ્યાત (ક્રિયાપદ) દ્વારા દર્શાવાય છે. તેના વિશે ક્રિયાપદના અભ્યાસ અંતર્ગત વિગતે વાત કરીશું. વાક્ય કશાક વિશે કશુંક કહેવા પ્રયોજાય છે. જેના વિશે કહેવાય છે તે વાક્યમાં નામપદ તરીકે ઓળખાય છે અને જે કહેવાય છે તે ક્રિયાપદ તરીકે ઓળખાય છે. નામપદ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે જોડાણ હોય છે, તેને અન્વય કહેવાય છે. આ જોડાણ પદની અંદરના શબ્દો વચ્ચે પણ હોય છે.

* વાક્યનો લય અર્થ

વાક્યને લય હોય છે. આ લયને આરોહ અને અવરોહ તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. સામાન્ય સંજોગોમાં જેના વિશે વાત કરવામાં આવે છે (જેને ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે) તે આરોહથી અભિવ્યક્ત થાય છે અને જે વાત કરવામાં આવે છે (જેને વિધેય કહેવાય છે) તેને અવરોહથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, એટલે કે જેના વિશે વાત કરવામાં આવે છે તેનો લય ચડતા ક્રમમાં હોય છે અને જે વાત કરવામાં આવે છે તેનો લય ઊતરતા ક્રમમાં હોય છે. જો લય બદલાઈ જાય તો અર્થ પણ બદલાઈ જાય છે. દા. ત.

૧. આ મહેશની પેન છે.

૨. આ મહેશની પેન છે ?

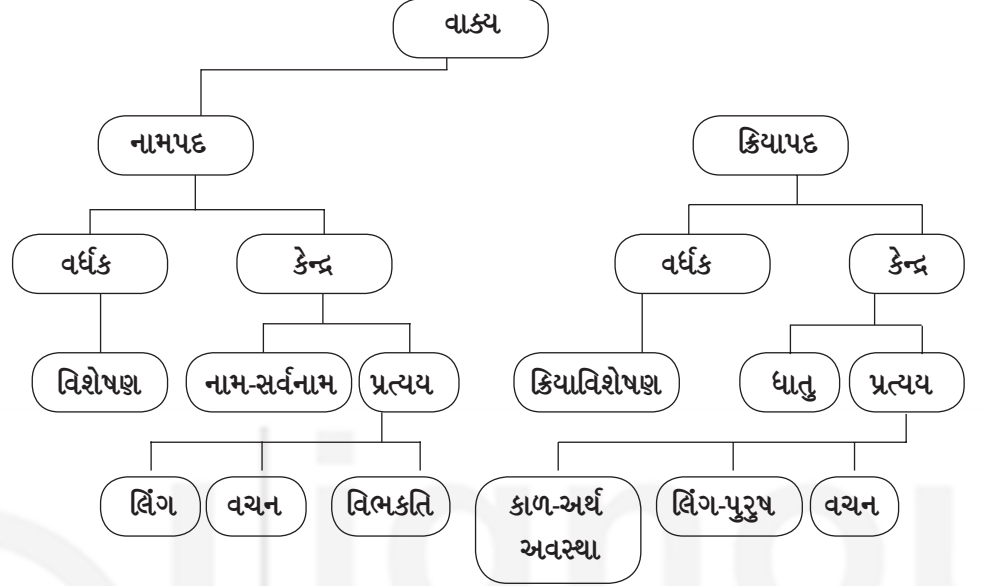
૩. આ મહેશની પેન છે !

આ ત્રણે વાક્યમાં સમાન શબ્દો અને સમાન શબ્દક્રમ હોવા છતાં ત્રણે વાક્યના અર્થ અલગ છે. પહેલું વાક્ય ‘આ પેન મહેશની છે.’ એવું વિધાન કરે છે. બીજું વાક્ય આ પેન મહેશની હોવા વિશેની માહિતી માંગે છે અને ત્રીજું વાક્ય આ પેન મહેશની હોવા વિશે આશ્ચર્યનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. આમ, વાક્ય આરોહ અને અવરોહ એ ક્રમમાં હોય તો વિધાન કરે છે, જ્યારે માત્ર આરોહ જ હોય તો તે માહિતી માગે છે અથવા માત્ર ભાવ પ્રગટ કરે છે. એટલે જ વાક્યાર્થને સમજવા વાક્યના લયને સમજવો જરૂરી છે.

૨.૩.૩ વાક્યની રચના

વાક્ય સ્વયં એક રચના છે. તે તેનાથી નાના ઘટકોની બનેલી રચના છે. એના આંતરિક ઘટકોમાં પદ, શબ્દ, રૂપ અને ધ્વનિનો સમાવેશ થાય છે. વાક્ય કશાક વિશે કશુંક કહેવા પ્રયોજાય છે. જેના વિશે કહેવામાં આવે છે તે નામપદ તરીકે ઓળખાય છે અને જે કહેવામાં

આવે છે તે ક્રિયાપદ તરીકે ઓળખાય છે. આ બંને પદમાં એક કેન્દ્ર હોય છે. તેના અર્થમાં વધારો કરવા વર્ધકો પણ હોય છે. નામપદના કેન્દ્રમાં નામ કે સર્વનામ હોય છે, અને વિશેષણ તેના અર્થમાં વધારો કરે છે. ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં મુખ્ય આખ્યાત (ધાતુ+પ્રત્યય) હોય છે અને ક્રિયાવિશેષણ તેના અર્થમાં વધારો કરે છે. નામ, સર્વનામ અને ધાતુને પ્રત્યય લાગે છે જે આ ઘટકો વચ્ચેના જોડાણને – અન્વયને દર્શાવે છે. વાક્યના સ્વરૂપને નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય –

નામપદ અને ક્રિયાપદ શબ્દોના બનેલા હોય છે. શબ્દો એથી નાના ઘટકો – રૂપ અને ધ્વનિના બનેલાં હોય છે. શબ્દની રચના અંગસાધન અને પદસાધનથી થાય છે તે આપણે શબ્દરચનાના પ્રકરણમાં જોયું. તેમના રૂપાખ્યાનો વિશે પણ અભ્યાસ કર્યો. આ પ્રકરણમાં આપણે વાક્યની રચનાનો વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો (૧)

- (૧) વાક્યને કેટલાં સ્તર હોય છે? કયા કયા ?
- (૨) વાક્યના આંતરિક સ્તરે શું હોય છે ?
- (૩) વાક્યના બાહ્યસ્તરે શું હોય છે ?
- (૪) વાક્ય શેનો નિર્દેશ કરે છે ?
- (૫) પરિસ્થિતિ શેના દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે ?
- (૬) વાક્યમાં જેના વિશે વાત કરવામાં આવે છે તેને શું કહેવાય છે?

(૭) વાક્યમાં જે વાત કરવામાં આવે છે તેને શું કહેવાય છે?

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

(૮) વાક્ય શેનું બનેલું હોય છે?

(૯) નામપદના કેન્દ્રમાં શું હોય છે ?

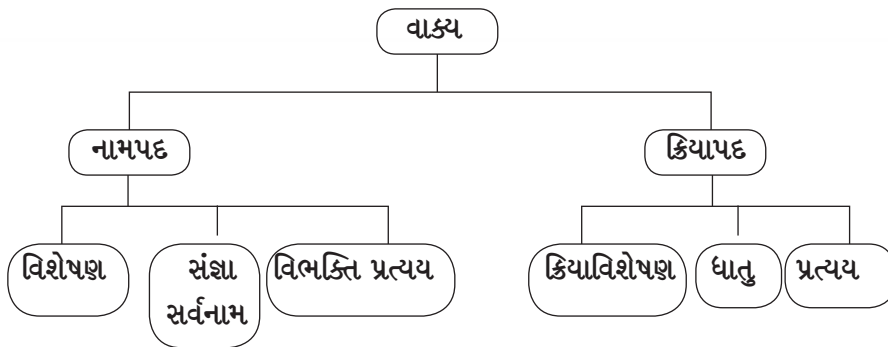
(૧૦) ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં શું હોય છે?

૨ : ૪. વાક્યના ઘટકો

અગાઉ જોયું તેમ, વાક્ય નાના નાના ઘટકોની બનેલી રચના છે. ભાષક તેમાંથી શબ્દ નામના ઘટકને બહુ સારી રીતે ઓળખે છે. વાક્યમાં શબ્દ એક પછી એક અનુક્રમે આવતા હોવા છતાં, એકબીજા સાથે સીધા સંકળાયેલા હોતા નથી. દા. ત.,

૪. રમેશ પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે.

આ વાક્યમાં ‘રમેશ’ અને ‘પેન્સિલથી’ શબ્દો સીધા જ એકબીજા સાથે જોડાયેલા નથી. એ જ રીતે ‘પેન્સિલથી’ અને ‘સુંદર’ શબ્દો પણ અનુક્રમે આવતા હોવા છતાં એકબીજા સાથે સીધા સંકળાયેલા નથી. આ વાક્યમાં (૧) રમેશ (૨) પેન્સિલથી (૩) સુંદર (૪) મજાનું (૫) ચિત્ર (૬) દોરે અને (૭) છે, એમ સાત શબ્દો છે. આ શબ્દો (૧) રમેશ (૨) પેન્સિલથી (૩) સુંદર મજાનું ચિત્ર અને (૪) ‘દોરે છે’ એવા ચાર પદોમાં પહેલાં રચાય છે, અને પછી આ પદો એકબીજા સાથે જોડાઈને વાક્યની રચના કરે છે. વાક્યને નીચે મુજબ સમજી શકાય –

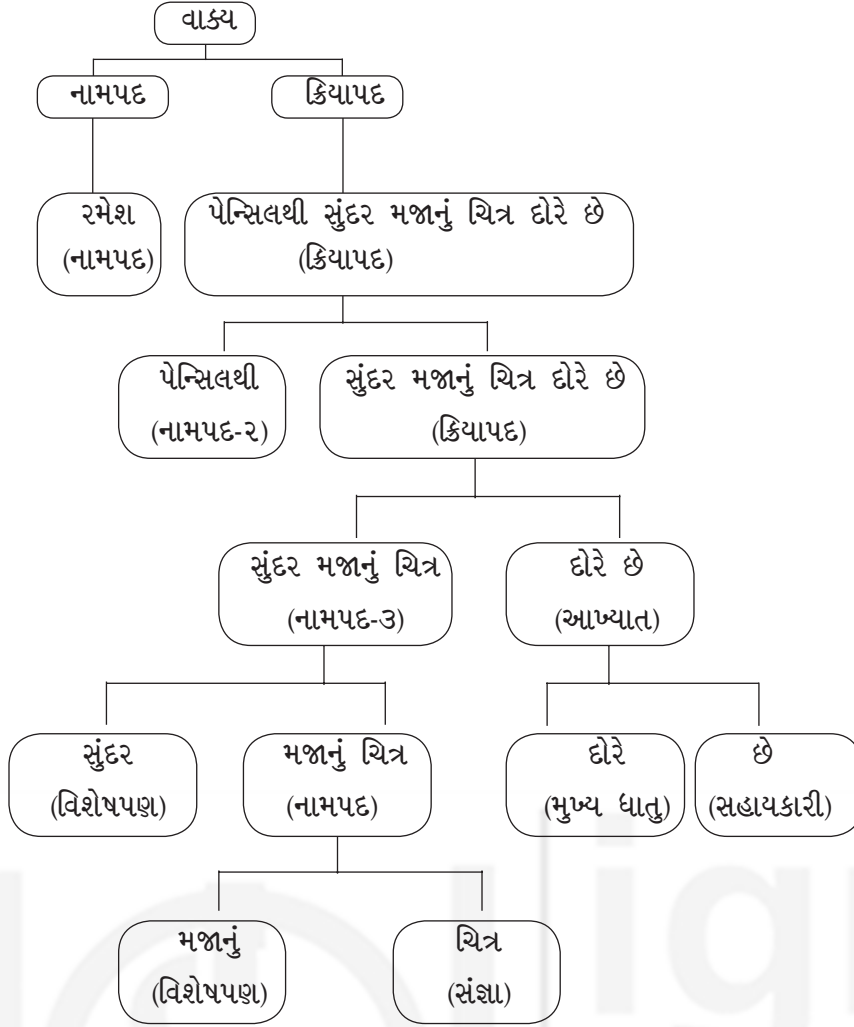

તો સૌ પ્રથમ આ પદોની રચના વિશે સમજીએ.

ઉપરના જ વાક્ય-૪ને તપાસીએ. એમાં ‘રમેશ’ વિશે વાત થઈ છે અને ‘પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એવી વાત થઈ છે. તેથી અહીં ‘રમેશ’ નામપદ છે અને ‘પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એ આખું ક્રિયાપદ છે. આ બંને પદને વિગતે સમજીએ.

૨:૪.૧.(૧) ક્રિયાપદ

‘પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એ આખા પદને ‘ક્રિયાપદ’ કેવી રીતે કહેવાય એવો સહજ સવાલ સૌને થાય. એને સમજવા માટે ‘ક્રિયાપદ’, ‘આખ્યાત’ અને ‘ધાતુ’ એવા ત્રણ વિભાવોને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા આવશ્યક છે. ઉપરના વાક્યમાં ‘રમેશ’ વિશે વાત થઈ છે તેથી તે નામપદ છે એ સમજાય એવું છે. ‘રમેશ’ વિશે વાત થઈ છે તેથી ‘રમેશ’ આ વાક્યનો ઉદ્દેશ પણ છે. અને જે વાત થઈ છે તે વિધેય છે, એવું આપણે સમજીએ છીએ; પરંતુ જે વાત થઈ છે તે કોઈ પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. આ આખી પરિસ્થિતિને કોઈ ક્રિયા વિશે નિર્દેશ કરે છે માટે તે ક્રિયાપદ છે. અહીં ‘રમેશ’ વ્યક્તિની ‘પેન્સિલથી ચિત્ર દોરવાની વર્તમાનકાલીન ક્રિયા’ની વાત થઈ છે. આ આખી પરિસ્થિતિ જે પદ દ્વારા દર્શાવાય તેને ‘ક્રિયાપદ’ કહેવાય છે. ‘ક્રિયાપદ’ એકથી વધુ પદોની રચના હોઈ શકે છે. જેમાં એક ‘આખ્યાત’નું પદ હોય અને અન્ય નામપદો હોય. જેમ કે, ‘પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’માં ‘દોરે છે’ એ આખ્યાત છે અને ‘પેન્સિલથી’ તથા ‘સુંદર મજાનું ચિત્ર’ એવાં બે ‘નામપદો’ છે. આમ, ‘સુંદર’, ‘મજાનું’ અને ‘ચિત્ર’ જોડાઈને ‘સુંદર મજાનું ચિત્ર’ એવું એક નામપદ બને છે અને ‘દોરે છે’ એવા આખ્યાત સાથે જોડાય છે. એ જ રીતે ‘પેન્સિલથી’ એવું નામપદ (જો પેન્સિલ વિશેષણ હોય તો તેની સાથે જોડાઈને, જેમ કે; ‘કાળી પેન્સિલથી’ અથવા ‘ઘાટી પેન્સિલથી’) એવું બીજું નામપદ ‘સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એવા ક્રિયાપદ સાથે જોડાય છે અને ‘પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એવું ક્રિયાપદ બનાવે છે. અને એ પછી ‘રમેશ’ એવા મુખ્ય નામપદ સાથે જોડાઈને ‘રમેશ પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે’ એવું વાક્ય બનાવે છે. એને આ પ્રમાણે વૃક્ષાકૃતિથી સમજી શકાય.

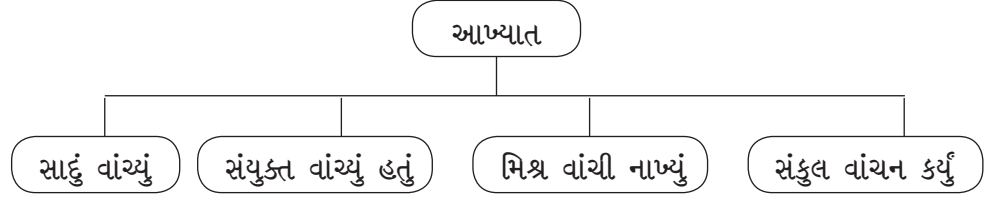
આમ, વાક્ય 'નામપદ' અને 'ક્રિયાપદ'ની બનેલી રચના છે. 'ક્રિયાપદ' વાક્યમાંની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.

૨:૪.૧.૧.૧ આખ્યાત – ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં 'આખ્યાત' હોય છે. આખ્યાત પરિસ્થિતિ દર્શાવે

છે. ઉપરના વાક્યમાં 'દોરવાની ક્રિયા'ની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ છે. પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરનાર પદ આખ્યાત તરીકે ઓળખાય છે. આ પદને વિગતે સમજવું પડે. આખ્યાત ચાર પ્રકારનાં હોય છે : (૧) સાદું (૨) સંયુક્ત (૩) મિશ્ર અને (૪) સંકુલ. સાદા આખ્યાતની રચનામાં ધાતુ અને પ્રત્યય હોય છે. દા. ત., દોર્યું. અહીં દોર + યું પ્રત્યય લાગી 'દોર્યું' આખ્યાત બન્યું. સંયુક્ત આખ્યાત મુખ્ય ધાતુ અને કાળ કે અર્થદર્શક સહાયકારી ધાતુથી બને છે. દા. ત., 'દોરે છે', અથવા 'દોરવું જોઈએ'. મિશ્ર આખ્યાત મુખ્ય ધાતુ અને વિશિષ્ટ અર્થદર્શક સહાયકારી ધાતુ (જેના વિશે આપણે ધાતુની ચર્ચામાં અભ્યાસ કરીશું)થી બને

છે. દા. ત., ‘દોરી નાંખ્યું’ અને સંકુલ આખ્યાત પૂરક અને સહાયકારી ધાતુથી

બને છે. દા. ત., ફોન કર્યો, લાંબું કર્યું. આખ્યાતને નીચે મુજબ સમજી શકાય –

* ધાતુ – આખ્યાતના કેન્દ્રમાં ધાતુ હોય છે. તે વાક્યમાં દર્શાવાયેલ પરિસ્થિતિની ક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે. ‘દોરે છે’ એવું આખ્યાત દોરવાની ક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે. ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો કે સહાયકારી ધાતુઓ તે ધાતુના સામાન્ય અર્થને તે પરિસ્થિતિ પૂરતો સીમિત કરે છે. ભાષાનું શબ્દભંડોળ સમયના પરિમાણ પર સીમિત હોય છે. દરેક ભાષામાં સીમિત સંખ્યામાં જ ધાતુઓ હોય છે, પરંતુ પરિસ્થિતિઓ અનંત હોય છે. તેથી ધાતુઓના સંયોજન અને મિશ્રણથી અનંત પરિસ્થિતિઓ દર્શાવી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં અનંત પરિસ્થિતિઓ દર્શાવવા બે પ્રકારના ધાતુઓ છે – મુખ્ય અને સહાયકારી.

૪.૧.૧.૧.૧ મુખ્ય ધાતુ – મુખ્ય ધાતુ પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. વાક્ય નં. ૪માં રમેશની ચિત્ર દોરવાની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ છે. અહીં દોરવાની પરિસ્થિતિ તેના દોરનારના (એટલે કે કર્તાના) નિયંત્રણમાં છે. તેથી તેને ‘ક્રિયા’ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષક ‘ક્રિયા’ અને ‘પ્રક્રિયા’ વચ્ચે ભેદ કરે છે.

(પ) પવનથી પાંદડું પડ્યું

(દ) ઘોડો દોડ્યો

આ બંને વાક્યો ઉપરછલ્લી રીતે સરખાં લાગતાં હોવા છતાં સમાન નથી. વાક્યને (દ)માં દોડવાની ક્રિયા પર ઘોડાનું નિયંત્રણ છે જ્યારે વાક્ય (પ)માં ‘પડવાની ક્રિયા’ પર પાંદડાનું નિયંત્રણ નથી. તેથી ‘પડવું’ એ ‘ક્રિયા’ નથી પરંતુ ‘પ્રક્રિયા’ છે. ગુજરાતી ભાષક કુદરતી પરિબળને કારણે થતી ‘પ્રક્રિયા’ અને ‘માનસિક પ્રક્રિયા’ એમ બે પ્રકારની ‘પ્રક્રિયા’ અભિવ્યક્ત કરે છે, એટલે જ અંગ્રેજી ભાષક ‘ખાવાની’ અને ‘ગમવા’ કે ‘ભાવવા’ની પરિસ્થિતિને સમાન

રીતે દર્શાવે છે જ્યારે ગુજરાતી ભાષક એ બંનેને અલગ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે.

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

(૬) I eat mangoes

(૭) I like mangoes

(૮) હું કેરી ખાઉં છું

(૯) મને કેરી ભાવે છે (હું કેરી ભાવું છું - નથી કહેવાતું)

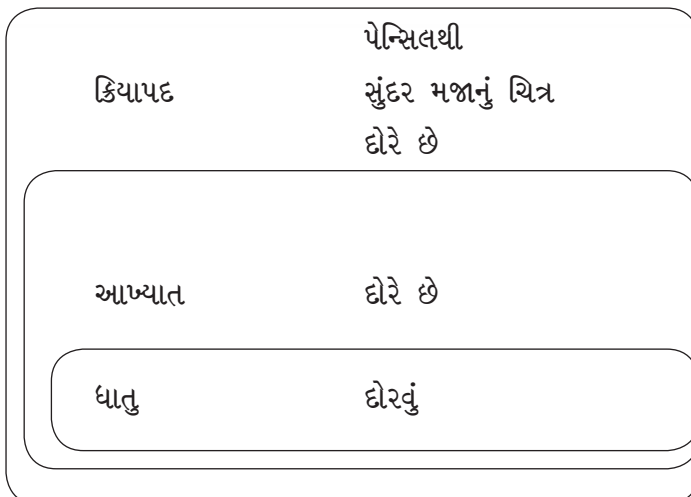
આમ, ક્રિયા કે પ્રક્રિયા જેનાથી અભિવ્યક્ત થાય છે તેને ધાતુ કહે છે. ક્રિયા અને પ્રક્રિયા પદાર્થોની ચલિત પરિસ્થિતિને દર્શાવે છે, પરંતુ તેમની સ્થિર પરિસ્થિતિ અસ્તિત્વવાચક સહાયકારી ધાતુથી દર્શાવાય છે. જેમ કે,

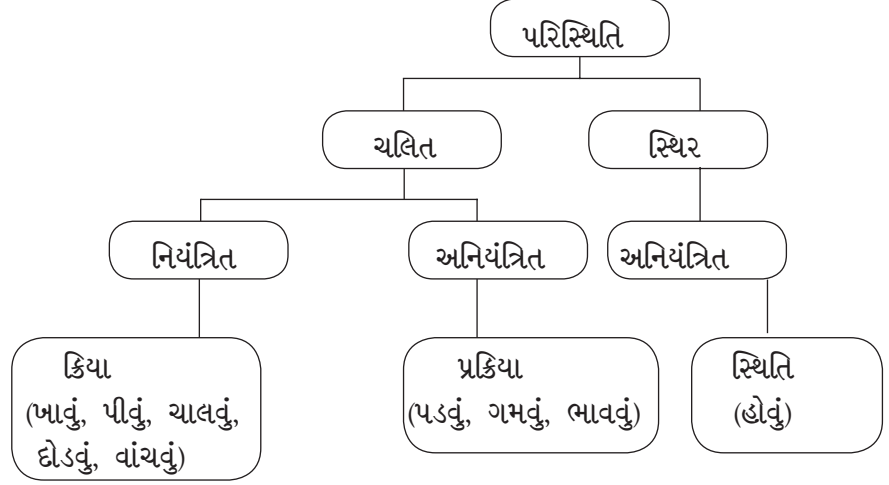
(૧૦) કેરી લીલી છે.

(૧૧) કેરી લીલી હતી.

(૧૨) કેરી લીલી હશે.

આ વાક્યોમાં કેરીની લીલી હોવાની સ્થિતિ વ્યક્ત થઈ છે. એ સ્થિતિ વર્તમાનકાલીન, ભૂતકાલીન, કે ભવિષ્યકાલીન હોઈ શકે છે. તેથી એમ કહી શકાય કે વાક્યમાં પદાર્થોની પરિસ્થિતિ આખ્યાત દ્વારા દર્શાવાય છે. એટલે આખ્યાત ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં રહેલું છે, અને આખ્યાતના કેન્દ્રમાં ધાતુ રહેલો છે, જે પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ધાતુને પ્રત્યય લાગવાથી કાળ વગેરે વ્યાકરણિક કક્ષાઓથી પરિસ્થિતિ અંગે સ્પષ્ટતા થાય છે, એટલે વાક્યના કેન્દ્રમાં ક્રિયાપદ, ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં આખ્યાત અને આખ્યાતના કેન્દ્રમાં ધાતુ રહેલો હોય છે.

આમ, ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં ધાતુ રહેલો છે. રચનાની દૃષ્ટિએ ધાતુના બે પ્રકાર પાડી શકાય - મુખ્ય અને સહાયકારી. મુખ્ય ધાતુ ક્રિયા, પ્રક્રિયા કે સ્થિતિ દર્શાવે છે.

૪.૧.૧.૧.૨. સહાયકારી ધાતુ - સહાયકારી ધાતુના પણ બે પ્રકાર પાડી શકાય. (૧) કાળ-અર્થ દર્શક સહાયકારી (જેમ કે હો-છ) અને (૨) વિશેષ અર્થ દર્શક સહાયકારી. કાળ-અર્થદર્શક સહાયકારી ધાતુ મુખ્ય ધાતુ સાથે જોડાઈને સંયુક્ત આખ્યાત બનાવે છે. દા. ત.; દોડે છે, દોડવાનો છે, દોડવું જોઈએ, દોડવું પડશે વગેરે. વિશિષ્ટ અર્થ દર્શક સહાયકારી ધાતુ મુખ્ય ધાતુની અર્થસ્થાયામાં બદલાવ લાવે છે. આવા ધાતુને પોતાનો અર્થ તો હોય જ છે, પરંતુ જ્યારે તે અન્ય મુખ્ય ધાતુ સાથે જોડાય છે ત્યારે પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરીને મુખ્ય ધાતુના અર્થમાં વિશેષતા લાવે છે. દા. ત., નાંખ ધાતુનો પોતાનો અર્થ છે, પરંતુ દોડી નાંખ્યુંમાં તે અર્થ નથી. તે દોડવાની ક્રિયા અમુક રીતે પૂરી કરી એવો અર્થ દર્શાવે છે. આવાં ધાતુઓ મિશ્ર આખ્યાત બનાવે છે.

૪.૧.૧.૧.૩ પૂરક - અનંત પરિસ્થિતિઓ દર્શાવવા માટે વિવિધ પ્રયુક્તિઓમાંની આ એક પ્રયુક્તિ છે. કોઈ નામ કે વિશેષણમાંથી ધાતુ બનાવવા માટે સહાયકારી ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. પૂરક અને સહાયકારી ધાતુ મળી આખ્યાત બને છે. સહાયકારી ધાતુને જ કાળ, અર્થ અને અવસ્થાના પ્રત્યયો લાગે છે અને આખ્યાતનું સ્વરૂપ આપે છે. પૂરકના સ્થાને નીચે મુજબના શબ્દવર્ગો સ્થાન લઈ શકે છે.

- આખ્યાત પૂરકો (શરૂ કરવું, ચૂપ કરવું)
- નામ (ફોન કરવો, યાદ કરવું)
- વિશેષણ (સાફ કરવું, મોટું કરવું)
- કૃદન્ત (દોડતો કરવો, માન્યા કરવું)
- આખ્યાતિક નામ (ગતે કરવું)
- પુનરાવર્તિત ધાતુ (બોલ બોલ કરવું)

પૂરક અને સહાયકારી ધાતુ મળી સંકુલ આખ્યાત બનાવે છે.

૨.૪.૧.૧.૨ પ્રત્યય – ધાતુને પ્રત્યય લાગે તો સાદું આખ્યાત બને. (આખ્યાતના અન્ય પ્રકારો આપણે આગળ જોઈશું.) આ પ્રત્યય લાગીને આખ્યાત બનતું હોવાથી તેને આખ્યાતિક પ્રત્યય કહેવાય છે. આ પ્રત્યય કાળ, અર્થ, અવસ્થા અને પ્રયોગ તથા લિંગ – વચન અથવા પુરુષ-વચન દર્શાવે છે.

૨.૪.૧.૧.૨.૧ લિંગ – વચન – ગુજરાતીમાં ત્રણ લિંગ અને બે વચન છે. ગુજરાતીમાં લિંગ અને વચન એક જ પ્રત્યયથી દર્શાવાતા હોવાથી લિંગના પ્રત્યય પહેલાં જાણવા પડે. સામાન્ય રીતે ‘ઓ’ પુલ્લિંગ સૂચવે છે. ‘ઈ’ કે ‘આ’ સ્ત્રીલિંગ સૂચવે છે અને ‘ઉ’ નપુંસકલિંગ સૂચવે છે, પરંતુ દરેક નામને લિંગસૂચક પ્રત્યય દેખીતી રીતે લાગેલો હોતો નથી. દરેક નામને લિંગ હોય છે, પરંતુ દેખીતો લિંગસૂચક પ્રત્યય ન પણ હોય. જેમ કે, કાન, જીભ, નાક જેવા શબ્દોને લિંગસૂચક પ્રત્યયો લાગ્યા ન હોવા છતાં ‘કાન’ પુલ્લિંગ છે, ‘જીભ’ સ્ત્રીલિંગ છે અને ‘નાક’ નપુંસકલિંગ છે. ગુજરાતીમાં વચનનો પ્રત્યય અલગ નથી. લિંગ અથવા પુરુષના પ્રત્યયની સાથે મળીને જ વચન દર્શાવાય છે. એકવચન સહજ અને સ્વાભાવિક હોવાથી તે દર્શાવવા કોઈ પ્રત્યયની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ બહુવચન દર્શાવવા પ્રત્યયની જરૂર પડે છે. ગુજરાતીમાં બહુવચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ છે. ગુજરાતીમાં લિંગ-વચનના પ્રત્યય નીચે મુજબ છે –

	એકવચન	બહુવચન
પુર્લિંગ	ઓ	આ
સ્ત્રીલિંગ	ઈ કે આ	ઈ કે આં
નપુંસકલિંગ	ઉ	આં

ગુજરાતીનો ભૂતકાળ લિંગવચનના પ્રત્યયો લે છે, જેમ કે -

	એકવચન	બહુવચન
પુર્લિંગ	યો	યા
સ્ત્રીલિંગ	ઈ કે યા	ઈ કે યાં
નપુંસકલિંગ	યું	યાં

૪.૧.૧.૨.૨ પુરુષ-વચન - ગુજરાતીમાં ત્રણ પુરુષ છે - પહેલો પુરુષ - વક્તા સ્વયં, બીજો પુરુષ - શ્રોતા અને ત્રીજો પુરુષ - ઉલ્લેખિત વ્યક્તિ. આ પ્રત્યયો કાળ, અર્થ અને અવસ્થા પ્રમાણે બદલાયા કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગુજરાતીનો ભવિષ્યકાળ પુરુષ-વચનના પ્રત્યયો લે છે, જેમ કે -

	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	ઈશ	ઈશું
બીજો પુરુષ	શે કે ઈશ	શે
ત્રીજો પુરુષ	શે	શે

વર્તમાનકાળ પણ પુરુષ-વચનના પ્રમાણે પ્રત્યયો લે છે, એ આગળ જોઈશું.

૪.૧.૧.૨.૩ કાળ, અર્થ અને અવસ્થા - આખ્યાતને ગુજરાતી વ્યાકરણ પરંપરા અનુસાર આપણે ક્રિયાપદ તરીકે ઓળખીએ છીએ. તે ધાતુ અને પ્રત્યયનું બનેલું હોય છે. પ્રત્યય પુરુષ-વચન અને લિંગ-વચનની સાથે-સાથે કાળ, અર્થ અને અવસ્થા પણ દર્શાવે છે. તો કાળ, અર્થ અને અવસ્થા શું છે તે સમજીએ.

*૪.૧.૧.૨.૩. કાળ - કાળ એટલે સમય. વ્યાકરણિક કક્ષાએ કાળ પરિસ્થિતિનો સમય દર્શાવે છે. વક્તા જ્યારે ઉક્તિ ઉચ્ચારે તે સમય અને પરિસ્થિતિ જ્યારે બને છે તે સમયની વચ્ચેના ગાળાને વ્યાકરણિક પરિભાષામાં કાળ કહેવાય છે. એટલે ઉક્તિના ઉચ્ચારણની સાથે જ્યારે પરિસ્થિતિ દ્વારા નિર્દેશિત ઘટના બને તો એ

વર્તમાનકાળમાં રજૂ થાય છે, ઉક્તિના સમય પહેલાં બને તો ભૂતકાળમાં રજૂ થાય છે અને ઉક્તિના સમય પછી બને તો ભવિષ્યકાળમાં રજૂ થાય છે. ગુજરાતીમાં આ ત્રણે કાળ અલગ-અલગ પ્રત્યયો દ્વારા રજૂ થાય છે. ‘શ’ ભવિષ્યકાળ દર્શાવે છે અને એની સાથે પુરુષ-વચનના પ્રત્યયો લાગીને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો બને છે. ‘ય’ ભૂતકાળ દર્શાવે છે અને એની સાથે લિંગ-વચનના પ્રત્યયો લાગી ભૂતકાળનાં રૂપો બને છે. વર્તમાનકાળ દર્શાવવા કાળદર્શક હો-છ સહાયકારી ધાતુના રૂપો લાગી બંને ધાતુને (મુખ્ય અને સહાયકારી) પુરુષ-વચનના પ્રત્યયો લાગી વર્તમાનકાળનાં રૂપો બને છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ચાલ ધાતુના રૂપો જોઈશું.

ભવિષ્યકાળ -

પ્રત્યયો (કાળ અને પુરુષ-વચન)			રૂપો		
	એ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	બ.વ.
પ.પુ.	ઈશ	ઈશું	પ.પુ.	ચાલીશ	ચાલીશું
બી.પુ.	શ-શે	શે	બી.પુ.	ચાલીશ-ચાલશે	ચાલશે
ત્રી.પુ.	શે	શે	ત્રી.પુ.	ચાલશે	ચાલશે

ભૂતકાળ -

પ્રત્યય (કાળ અને લિંગ-વચન)			રૂપો	
	એ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	બ.વ.
પુર્લિંગ	યો	યા	પુર્લિંગ ચાલ્યો	ચાલ્યા
સ્ત્રીલિંગ	ઈ	ઈ-યાં	સ્ત્રીલિંગ ચાલી	ચાલી-ચાલ્યાં
નપુંલિંગ	યું	યાં	નપુંલિંગ ચાલ્યું	ચાલ્યાં

વર્તમાનકાળ -

પ્રત્યય (મુખ્ય અને સહાયકારી ધાતુ અને પુરુષ-વચન)			રૂપો	
	એ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	બ.વ.
પ.પુ.	ઉં છું	ઈએ છીએ	પ.પુ.	ચાલું છું ચાલીએ છીએ
બી.પુ.	એ છે	ઓ છે	બી.પુ.	ચાલે છે ચાલો છે
ત્રી.પુ.	એ છે	એ છે	ત્રી.પુ.	ચાલે છે ચાલે છે

જગતમાં એકસાથે ઘટનાઓ બનતી રહે છે, પરંતુ વક્તાની દૃષ્ટિએ કોઈ એક ઘટનાની અપેક્ષાએ બીજી ઘટનાની પરિસ્થિતિની રજૂઆત થાય ત્યારે તે અવસ્થા દ્વારા સૂચવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે રમેશની ઘરે જવાની ઘટનાની અપેક્ષાએ છોકરાંઓની રમવાની ઘટનાની રજૂઆત કરવા માટે વક્તા એમ કહેશે કે

(૧૩) છોકરાં રમતાં હતાં.

અહીં રમેશ ઘરે ગયો ત્યારે એવું દર વખતે બોલવાની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે સંદર્ભ ઉપરથી જ તે સમજાઈ જાય છે. એટલે રમેશની ઘરે જવાની ક્રિયાની અપેક્ષાએ છોકરાંઓની રમવાની ક્રિયાની અવસ્થા અપૂર્ણ હતી (ચાલુ હતી.) પ્રચલિત વ્યવસ્થા પ્રમાણે આપણે અને ચાલુ ભૂતકાળ કહીએ છીએ. હકીકતમાં તે ભૂતકાલીન અપૂર્ણ અવસ્થા છે. આમ, કોઈ એક ક્રિયાની અપેક્ષાએ બીજી ક્રિયાની સ્થિતિ એટલે અવસ્થા. ગુજરાતીમાં અવસ્થા દર્શાવવા સહાયકારી હો-છ ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે, જે કાળ દર્શાવે છે અને મુખ્ય ક્રિયા દર્શાવનાર ધાતુ પૂર્ણ, અપૂર્ણ કે આગામી એવી અવસ્થા દર્શાવનાર પ્રત્યય લે છે. ય પ્રત્યય પૂર્ણ અવસ્થા દર્શાવે છે, ત પ્રત્યય અપૂર્ણ અવસ્થા દર્શાવે છે અને વાન પ્રત્યય આગામી અવસ્થા દર્શાવે છે. વળી, આ બધા જ પ્રત્યયો લિંગ-વચનના પ્રત્યયો પણ લે છે. ઉદાહરણ માટે આપણે ચાલ ધાતુના રૂપો તપાસીએ -

પૂર્ણ અવસ્થા -

પ્રત્યયો (ય + લિંગ વચન અને સહાયકારી + લિંગ-વચન)

રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

પું.લિં. યો- હત, છ, હશ

યા- હત, છ, હશ

પું.લિં. ચાલ્યો (હત, છ, હશ)

ચાલ્યા (હત, છ, હશ)

સ્ત્રીલિં. ઈ- હત, છ, હશ

ઈ-યાં- હત, છ, હશ

સ્ત્રીલિં. ચાલી (હત, છ, હશ)

ચાલી-ચાલ્યાં-(હત, છ, હશ)

નપું.લિં. યું-હત, છ, હશ

યાં-હત, છ, હશ

નપું.લિં. ચાલ્યું-(હત, છ, હશ)

ચાલ્યાં-(હત, છ, હશ)

પ્રત્યયો (ત + લિંગ વચન અને સહાયકારી + લિંગ-વચન) રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

પું.લિં. તો- હત, છ, હશ તા- હત, છ, હશ પું.લિં. ચાલતો (હત, છ, હશ)ચાલતા (હત, છ, હશ)

સ્ત્રીલિં. તી- હત, છ, હશ તી-તાં- હત, છ, હશ સ્ત્રીલિં. ચાલતી હત, છ, હશચાલતી-ચાલતાં-(હત,
છ, હશ)

ન.પું.લિં. તું- હત, છ, હશ તાં- હત, છ, હશ નપું.લિં. ચાલતું- (હત, છ,) હશચાલતાં-(હત,
છ, હશ)

આગામી અવસ્થા -

પ્રત્યયો (વાન + લિંગ વચન અને સહાયકારી + લિંગ-વચન) રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

પું.લિં. વાનો - હત, છ, હશ વાના- હત, છ, હશ પું.લિં. ચાલવાનો (હત, છ, હશ) ચાલવાના
(હત, છ, હશ)

સ્ત્રીલિં. વાની- હત, છ, હશ વાની-વાનાં- હત, છ, હશ સ્ત્રીલિં. ચાલવાની (હત, છ, હશ) ચાલવાની-
ચાલવાનાં- (હત, છ, હશ)

નપું.લિં. વાનું- હત, છ, હશ વાનાં- હત, છ, હશ નપું.લિં. ચાલવાનું- (હત, છ), હશ ચાલવાનાં-
(હત, છ, હશ)

આમ, અવસ્થા એટલે વક્તાની દૃષ્ટિએ એક ક્રિયાની અપેક્ષાએ બીજી ક્રિયાની પરિસ્થિતિ. તે ત્રણે કાળમાં સંભવી શકે. ગુજરાતીમાં વર્તમાનકાલીન અપૂર્ણાવસ્થા (પરંપરાગત રીતે ચાલુ વર્તમાનકાળ) અને વર્તમાનકાળ બંનેના રૂપો સમાન છે. ઉદાહરણ તરીકે - ચાલે છે. (કેટલીક બોલીઓમાં ચાલતો છે રૂપ વપરાશમાં છે, પરંતુ માન્ય ભાષામાં નથી). પરંતુ બંનેની નકારવાચક રચનામાં તેમનું અવસ્થાગત રૂપ પ્રચલિત છે - ઉદાહરણ તરીકે - ચાલતો નથી.

* અર્થ - અર્થ એટલે પ્રયોજન. વાક્ય કયા પ્રયોજન માટે ઉચ્ચારાયું છે તેના પર તેની રચનાનો આધાર છે. જ્યારે કોઈ પરિસ્થિતિનું વિધાન કરવું હોય ત્યારે વક્તા કાળ અને

અવસ્થાના આધારે પરિસ્થિતિનું વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રશ્ન પૂછવો હોય કે સૂચન કરવું હોય તો તે અર્થ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે. એટલે જ આપણે એવા વાક્યોને પ્રશ્નાર્થક કે વિધ્યર્થક વાક્યો કહીએ છીએ. અર્થ દ્વારા પરિસ્થિતિ થવાની સંભાવના વ્યક્ત થાય છે. માટે સંભાવના દર્શાવવા અર્થનો ઉપયોગ થાય છે.

(૧૪) રમેશ આવે છે.

(૧૫) રમેશ આવશે.

આ બંને વાક્યો રમેશની આવવાની પરિસ્થિતિની હકીકત જણાવે છે, પરંતુ

(૧૬) રમેશે આવવું જોઈએ.

(૧૭) રમેશને આવવું છે.

આ બંને વાક્યો રમેશની આવવાની પરિસ્થિતિની સંભાવના સૂચવે છે. વાક્ય (૧૬) રમેશ દ્વારા આવવાની ક્રિયાની જરૂરિયાતનું સૂચન છે, માટે આવવાની ક્રિયા થવાની સંભાવના છે. વાક્ય (૧૭) આવવાની ક્રિયા માટે રમેશની ઇચ્છા દર્શાવે છે, માટે એ ક્રિયા થવાની સંભાવના દર્શાવે છે. અર્થને અંગ્રેજીમાં Mood કહેવાય છે. અર્થ સંભાવના સૂચવે છે, જ્યારે કાળ હકીકત દર્શાવે છે. એટલે જ અંગ્રેજી ભાષામાં ભવિષ્ય કાળ નથી પરંતુ અર્થ (Mood) છે. ગુજરાતીમાં આજ્ઞા, વિધિ, સંભાવના, ઇચ્છા, શરત વગેરે અર્થ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. એટલે જ આપણને આજ્ઞાર્થક, વિધ્યર્થક, સંભાવનાર્થક, ઇચ્છાર્થક અને શરતી વાક્યો મળે છે.

* આજ્ઞાર્થક – આજ્ઞા કરતી વખતે વક્તાના મનમાં શ્રોતા કેન્દ્રમાં હોય છે. એટલે આજ્ઞાર્થકમાં

હંમેશાં બીજા પુરુષના જ રૂપો બને છે.

પ્રત્યય (પુરુષ-વચન)			રૂપો		
એ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	બ.વ.	
બી.પુ.	૦	ઓ	બી.પુ.	ચાલ	ચાલો

ગુજરાતીમાં બે પ્રકારનાં આજ્ઞાર્થનાં રૂપો મળે છે, જે પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંના ભવિષ્યના રૂપોમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે અને સાદા આજ્ઞાર્થ કરતાં વધુ દૃઢ પરંતુ વિનમ્ર આજ્ઞા દર્શાવે છે. તેનાં રૂપો

પ્રત્યય (પુરુષ-વચન)

રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

બી.પુ.

જે

જો

બી.પુ.

ચાલજે

ચાલજો

- * વિધ્યર્થક - વિધ્યર્થક રચનાઓ જોઈએ અને પડશે એવા સહાયકારી ધાતુઓ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. એમાં મુખ્ય ધાતુ લિંગ-વચનના પ્રત્યયો લે છે અને જોઈએ અને પડશે અવિકારી રહે છે. મુખ્ય ધાતુને વિધ્યર્થ કૃદંતનો 'વું' પ્રત્યય લાગે છે અને તે પછી કર્તા કે કર્મ સાથે અન્વય સાધી તેના લિંગ-વચનના પ્રત્યયો લે છે.

પ્રત્યય (વિધ્યર્થ કૃદંત અને લિંગ-વચન)

રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

પુંલિંગ

વો

વા

પુંલિંગ ચાલવો (જોઈએ)

ચાલવા (જોઈએ)

સ્ત્રીલિંગ

વી

વી-વાં

સ્ત્રીલિંગ ચાલવી (જોઈએ)

ચાલવી-ચાલવાં (જોઈએ)

નપું.લિંગ

વું

વાં

નપું.લિંગ ચાલવું (જોઈએ)

ચાલવાં (જોઈએ)

- * સંભાવનાર્થક - સંભાવના દર્શાવવા મુખ્ય ધાતુના વિધ્યર્થ કૃદંતના રૂપને સંબંધ વાચક ન પ્રત્યય લાગે છે અને પછી તે લિંગ-વચનનો પ્રત્યય લઈ વાનું એવા રૂપો બનાવે છે. એ પછી જે કાળમાં સંભાવના હોય તે કાળના હો ધાતુના કાળદર્શક રૂપો લઈને સંભાવના દર્શાવાય છે. તેના રૂપો આ પ્રમાણે છે -

પ્રત્યય (વિધ્યર્થ કૃદંત + ન અને લિંગ-વચન તથા કાળદર્શક સહાયકારી) રૂપો

એ.વ.

બ.વ.

એ.વ.

બ.વ.

પુંલિંગ વાનો

વાના

(પુંલિંગ) ચાલવાનો (છે, હતો, હશે)

ચાલવાના (છે, હતા, હશે)

સ્ત્રીલિંગ વાની

વાની-વાનાં

સ્ત્રીલિંગ ચાલવાની (છે, હતો, હશે)

ચાલવાની-ચાલવાનાં (છે, હતા, હશે)

નપું.લિંગ વાનું

વાનાં

નપું.લિંગ ચાલવાનું (છે, હતો, હશે)

ચાલવાનાં (છે, હતા, હશે)

- * ઇચ્છાર્થક - કર્તાની ઇચ્છા દર્શાવવા વક્ત વિધ્યર્થક કૃદંતનો ઉપયોગ કરે છે. અને તેની

સાથે અનુરૂપ કાળ દર્શાવવા હો-છ સહાયકારી ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે. તેના રૂપો આ પ્રમાણે છે -

પ્રત્યય (વિધ્યર્થ કૃદંત અને લિંગ-વચન તથા કાળદર્શક સહાયકારી) રૂપો-

એ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	બ.વ.
પુંલિંગ વો	વા	પુંલિંગ ચાલવો (છે, હતો, હશે)	ચાલવા (છે, હતા, હશે)
સ્ત્રીલિંગ વી	વી-વાં	સ્ત્રીલિંગ ચાલવી (છે, હતો, હશે)	ચાલવી-ચાલવાં (છે, હતા, હશે)
નપું.લિંગ વું	વાં	નપું.લિંગ ચાલવું (છે, હતો, હશે)	ચાલવાં (છે, હતા, હશે)

૪.૧.૧.૨.૩.૩.૫ શરતી - શરતી અર્થની રચના સહેલી છે. તે કાળ પ્રમાણે ચાલે છે. વર્તમાનકાળમાં

તે વર્તમાનકાળનાં રૂપો લે છે પરંતુ તેમાંથી છે સહાયકારીનો લોપ થાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે - (૧૮) તું કહે (છે) તો આવું (છું).

એ જ રીતે ભવિષ્યકાળમાં તે ભવિષ્યકાળનાં જ રૂપો લે છે. ઉદાહરણ તરીકે -

(૧૯) તું કહીશ તો હું આવીશ.

ભૂતકાળમાં મુખ્ય ધાતુને ત લાગે છે જે હોત પરથી આવેલું ટૂંકું રૂપ છે -

(૨૦) તું કહેત તો હું આવત.

અર્થ બીજા પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે તે પ્રયોજન દર્શાવે છે. જેમ કે પરવાનગી વાચક

અથવા આશીર્વાદાર્થક. પરંતુ આમાં વર્તમાનકાળનાં સહાયકારી છ વિનાનાં રૂપોનો ઉપયોગ

થાય છે, તેથી તેમની રચના વિશેષ ધ્યાનાર્હ નથી. દા. ત.

(૨૧) હું અંદર આવું ?

(૨૨) ભગવાન તમારું ભલું કરે.

આમ, ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં આખ્યાત હોય છે. તે પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. પરિસ્થિતિ ધાતુ દ્વારા દર્શાવાય છે. ધાતુને પ્રત્યય લાગે છે. તે પરિસ્થિતિ દર્શાવવા માટે તે ત્રણ કાળ, ત્રણ અવસ્થા અને પાંચ અર્થનો ઉપયોગ કરે છે.

આમ, ગુજરાતી ભાષાનું આખ્યાત નીચે મુજબની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે -

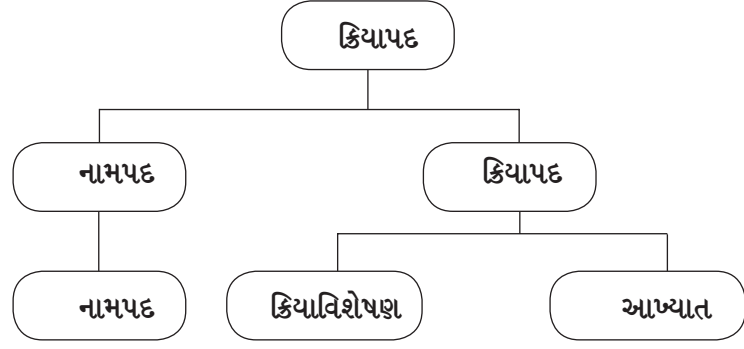
ત્રણ અવસ્થા - અપૂર્ણાવસ્થા, પૂર્ણાવસ્થા, આગામી અવસ્થા

પાંચ અર્થ - આજ્ઞા, વિધ્યર્થ, સંભાવાનાર્થ, ઇચ્છાર્થક અને શરતી

૪.૧.૧.૨ ક્રિયાવિશેષણ - ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે તે ક્રિયાવિશેષણ. આ એક સાદી સીધી સમજ છે. ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરનારાં શુદ્ધ ક્રિયાવિશેષણો પ્રમાણમાં ખૂબ થોડાં છે. દા. ત. (૨૩) તે અચાનક આવ્યો.

અહીં અચાનક આવવાની ક્રિયામાં વધારો કરે છે. તે અવિકારી છે તેને લિંગ-વચન, પુરુષ-વચન કે અન્ય કોઈ પ્રત્યય લાગતાં નથી. તેને ક્રિયાવિશેષણ એવા શબ્દવર્ગમાં મૂકી શકાય. આવાં શુદ્ધ ક્રિયાવિશેષણો ભાષામાં ખૂબ થોડાં હોય છે. પરંતુ ઘણાં નામ વિભક્તિ પ્રત્યયો લઈને ક્રિયાવિશેષણનું કાર્ય કરે છે. દા. ત., (૨૪) તે ઝડપથી દોડ્યો.

અહીં ઝડપ એવા નામને થી પ્રત્યય લાગે છે અને તે ક્રિયાવિશેષણનું કાર્ય કરે છે. આમ, ક્રિયાપદની અંદર આખ્યાત ઉપરાંત એકથી વધુ નામપદો આવી શકે છે.

૪.૧.૨.૧ નામપદ - આગળ વાક્ય નં. (૪) રમેશ પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે -માં જોયું તેમ રમેશ એ નામપદ છે. આ નામપદને જરાક બદલીએ.

(૨૫) એક ખૂબ નાનો સુંદર છોકરો પેન્સિલથી સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરે છે.

વાક્ય નં. ૪માં રમેશ નામપદ હતું. રમેશ કોઈક વ્યક્તિને દર્શાવે છે. વાક્ય નં. ૨૫માં રમેશને સ્થાને એક ખૂબ નાનો સુંદર છોકરો - એવું આખું નામપદ આવ્યું. આ નામપદના કેન્દ્રમાં છોકરો એવું નામ છે.

૪.૧.૨.૧ સંજ્ઞા - નામને વ્યાકરણિક પરિભાષામાં સંજ્ઞા કહેવાય છે. સંજ્ઞા જગતમાં રહેલ મૂર્ત કે અમૂર્ત પદાર્થો અને વિભાવોને દર્શાવે છે. જગતના દરેક પદાર્થોને ઓળખવા નામની જરૂર છે. તેથી દરેક પદાર્થને નામ હોય છે. ગુજરાતીમાં છ પ્રકારની સંજ્ઞા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (૧) જાતિવાચક (દા.ત. છોકરો, નદી, પર્વત) (૨) વ્યક્તિવાચક (દા.ત. હિમાલય, મોહન, ગંગા), (૩) દ્રવ્યવાચક (દા.ત., દૂધ, પાણી, ઘઉં) (૪) સમૂહવાચક (દા.ત. ટોળું, ઘણા), (૫) ભાવવાચક (દા.ત. પ્રેમ, ગુસ્સો, વાત્સલ્ય) અને (૬) ક્રિયાવાચક (દા.ત. લેખન, રમવું, બોલવું). રચનાની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞા બે પ્રકારની હોય છે - વિકારી અને અવિકારી. વિકારી સંજ્ઞામાં લિંગદર્શક પ્રત્યય બહારથી દેખાતો હોય છે. જેમ કે, છોકરો, છોકરી, છોકરું, ગોળો, નદી, કાંઠો, પોટલું વગેરે. અવિકારી સંજ્ઞામાં લિંગદર્શક પ્રત્યય બહારથી દેખાતો નથી, પરંતુ દરેક સંજ્ઞાને લિંગ હોય છે. જેમ કે, નાક, કાન, જીભ, ગાંઠ, મગજ, વહાલ, ભૂત, ફૂલ વગેરેમાં બહારથી લિંગદર્શક પ્રત્ય નથી, પરંતુ, નાક નપુંસકલિંગ ધરો છે, કાન પુલિંગ ધરાવે છે અને જીભ સ્ત્રીલિંગ ધરાવે છે. આગળ આપણે જોયું તેમ ગુજરાતીમાં ત્રણ લિંગ છે. પરંતુ લિંગ યાદચ્છિક છે. કેટલીક સંજ્ઞા બે કે ત્રણ લિંગના પ્રત્યયો પણ લઈ શકે છે. ગુજરાતીમાં લિંગના

છે. તે નીચે પ્રમાણે છે -

એકવચન		બહુવચન
પુલ્લિંગ	ઓ	આ
સ્ત્રીલિંગ	ઈ	ઈ-આં
નપુંસકલિંગ	ઉં	આં

૪.૧.૨.૨ સર્વનામ - એક વાર એક નામ આવે પછી વારંવાર તે નામ વ્યવહારમાં ન વપરાય. વારંવાર નામનું ઉચ્ચારણ થાય તો સંવાદ કંટાળાજનક થઈ જાય. તેથી સરળતા અને લાઘવ માટે ઉલ્લેખિત નામને સ્થાને જે આવે તે સર્વનામ. સર્વનામના પણ અનેક પ્રકાર પાડી શકાય. મુખ્ય પ્રકારો આ પ્રમાણે છે -

- (૧) પુરુષવાચક સર્વનામ - હું, તું, તે, અમે-આપણે, તમે, આપ, તેઓ
- (૨) પ્રશ્નવાચક સર્વનામ - કોણ, ક્યારે, ક્યાં
- (૩) દર્શક સર્વનામ - આ, તે, પેલું
- (૪) પ્રતિબિંબિત સર્વનામ - પોતે, જાતે, સ્વયં, પંડે
- (૫) સાપેક્ષ સર્વનામ - જે-તે, જ્યાં-ત્યાં, જ્યારે-ત્યારે
- (૬) અનિશ્ચિત સર્વનામ - કોઈ, કંઈક, કશુંક
- (૭) પરસ્પરવાચી સર્વનામ - અરસપરસ, પરસ્પર

૪.૧.૨.૩ વિશેષણ - નામના અર્થમાં વધારો કરે તે વિશેષણ. આપણે વાક્ય નં. ૨૫માં એક ખૂબ નાનો છોકરો અને સુંદર મજાનું ચિત્ર એવા બે નામપદ જોયાં. એમાં છોકરાના અને ચિત્રના અર્થમાં વધારો કરનારા બધા જ શબ્દો વિશેષણ છે. વ્યાકરણિક રીતે તેનો અન્વય નામ સાથે હોય છે. એટલે જ છોકરો સાથે નાનો અને ચિત્ર સાથે મજાનું એવા વિશેષણ લિંગ વચનના અન્વયથી જોડાયા છે. વિશેષણ પદાર્થના હંગામી લક્ષણો દર્શાવે છે. જે લક્ષણો પદાર્થના આંતરિક ગુણધર્મો હોય તે વિશેષણ બનતાં નથી. દા. ત., મરચાં નામના પદાર્થનું ભેદક લક્ષણ તીખાશ છે. તેથી તીખાં મરચાં કહેવાની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ અપેક્ષા જેટલી

તીખાશ ન હોય તેને મોળાં મરચાં કહેવાય છે. એ જ રીતે ગળી ખાંડ કહેવાતું નથી, પરંતુ ગળી રોટલી કે મોળી ખાંડ કહેવાય છે. તેથી વિશેષણ પદાર્થના ભેદક લક્ષણો સિવાયના લક્ષણો દર્શાવે છે. વિશેષણનાં પ્રકારો આ પ્રમાણે પાડી શકાય -

- (૧) ગુણવાચક - જે પદાર્થના વિશેષ ગુણ દર્શાવે તેને ગુણવાચક વિશેષણ કહી શકાય. જેમ કે નાનું, મોટું, લાંબું, ટૂંકું વગેરે. આ વિશેષણોને પણ વિશેષ અર્થથી દર્શાવી શકાય. જેમ કે ખૂબ મોટું, સાવ નાનું વગેરે. આવા ગુણોની માત્રા સૂચવતાં વિશેષણોને માત્રાસૂચકો કહી શકાય.
- (૨) સંખ્યાવાચકો - એક, બે, ત્રણ જેવી સંખ્યા પણ પદાર્થના અર્થમાં વધારો કરે છે. પાંચ માણસ, બે પક્ષી વગેરે. આ સંખ્યાવાચકો ક્રમ પણ દર્શાવે છે, જેમ કે ચોથો છોકરો, સાતમી લાઈન. વળી, સંખ્યાના અર્થમાં વધારો કરનારા વિશેષણો પણ હોય છે. જેમ કે, લગભગ દશેક માણસો આવશે. અહીં, લગભગ આશરેવાચક વિશેષણ છે.
- (૩) સંબંધવાચક - વિભક્તિ પ્રત્યય ન (જે, જી તરીકે પ્રચલિત છે તે)નું એક કાર્ય સંબંધ દર્શાવવાનું છે. એટલે જ એનું એક નામ સંબંધ વિભક્તિ પણ છે. તે બે નામ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે. એટલે કાકાનો દીકરો કે માસીની દીકરી એવા નામપદમાં કાકાનો અને માસીની શબ્દનું કાર્ય વિશેષણનું છે.

૪.૧.૨.૪ વિભક્તિ પ્રત્યય - સંજ્ઞાને લિંગ-વચન ઉપરાંત વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. આ વિભક્તિ પ્રત્યયો બે રીતે લાગે છે - રચનાના સ્તરે અને અર્થના સ્તરે. રચનાના સ્તરે વિભક્તિ પ્રત્યયો પાંચ છે. (૧) -એ (૨) -ને (૩) -થી (૪) -માં (૫) -ના. -ન પ્રત્યય લિંગ-વચનના પ્રત્યય લઈને નો, ની, નું, ના, નાં બને છે. સર્વનામમાં તે રો, રી, રું, રા, રાં બને છે. જ્યારે સંજ્ઞાને આમાંથી કોઈ પણ પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય ત્યારે તેને શૂન્ય પ્રત્યય લાગ્યો છે એમ કહી શકાય. અર્થના સ્તરે તેની પરિસ્થિતિમાંની ભૂમિકાના આધારે તેનું કારકત્વ નક્કી થાય છે અને તેને આધારે તે વિભક્તિ પ્રત્યયો લે છે.

૪.૧.૨.૫ કારકો - પરિસ્થિતિમાંની પદાર્થની ભૂમિકા અને વક્તાની વિવક્ષા (રજૂ કરવાની ઇચ્છા)ને આધારે કારકત્વ નક્કી થતું હોય છે. ગુજરાતીમાં વિભક્તિ પ્રત્યયો તો પાંચ જ છે પરંતુ કારકો ૧૪(ચૌદ) છે. વાક્યમાં કર્તા અને કર્મ આવશ્યક કારકો છે. અન્ય કારકો તેમની

ભૂમિકા પ્રમાણે પ્રત્યય લઈને અર્થની રજૂઆત કરે છે.

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

(૧) કર્તા - કર્તા અતિ આવશ્યક કારક છે. તેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે - તે ચેતન હોય છે અને ક્રિયા કરવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે. ક્રિયા ઉપર તેનો કાબૂ અથવા નિયંત્રણ હોય છે. ક્રિયા કરવાનો તેનો ઇરાદો હોય છે અને તે માટે તે પ્રયત્ન કરે છે.

(૨૬) રમેશ સફરજન ખાય છે.

(૨) કર્મ - કર્તા દ્વારા જે સૌથી વધુ ઇચ્છિત છે તે કર્મ. તે ક્રિયાના પરિણામે પણ ઉદ્ભવે છે. ક્રિયાના કારણે તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવે છે. અથવા તેનામાં વિકાર એટલે કે આંતરિક પરિવર્તન આવે છે અથવા તે ક્રિયાનું લક્ષ્ય છે.

(૨૭) રમેશ ભાત રાંધે છે.

(૨૮) રમેશ સફરજન ખાય છે.

(૨૯) રમેશ મુંબઈ જાય છે.

(૩) સાધન - ક્રિયાની પૂર્તિ માટે જે અનિવાર્ય છે તે સાધન છે. તે અચેતન પદાર્થ હોય છે.

(૩૦) રમેશ ચમચીથી ભાત ખાય છે.

(૪) માધ્યમ - તે ચેતન પદાર્થ હોય છે. ક્રિયાની પૂર્તિ માટે તે મદદરૂપ થાય છે.

(૩૧) રમેશે માસી દ્વારા ભેટ મોકલાવી.

(૫) ઉદ્ગમ - ક્રિયાની પૂર્તિ માટે જે સ્થાનથી પદાર્થ છૂટો પડે તે સ્થાન ઉદ્ગમ છે.

(૩૨) ઝાડ પરથી સફરજન પડ્યું.

(૬) સ્થાન (અધિકરણ) - ક્રિયાની પૂર્તિ માટે પદાર્થ જે સ્થાનમાં હોય તે સ્થાન અથવા પદાર્થ જે સ્થાને ખસે તે સ્થાન અધિકરણ છે.

(૩૩) સફરજન તેના માથા પર પડ્યું.

(૭) ગ્રાહક - ક્રિયાની પૂર્તિ માટે ચેતન વ્યક્તિ જે પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે તે ગ્રાહક છે.

(૩૪) રમેશ નીતાને પુસ્તક આપે છે.)

(૮) ભાવક - આપણે આગળ જોયું તેમ, ગુજરાતી ભાષક ક્રિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચે ભેદ જુએ છે. પ્રક્રિયાનો અનુભવ જે કરે છે તે પદાર્થ ભાવક કહેવાય છે. અનુભવ બે પ્રકારના

હોય છે. ભાવક લાગણીનો અનુભવ કરે છે અથવા તેની માનસિક સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવે છે.

(૩૫) રમેશને ધંધામાં નુકસાન થયું.

(૩૬) રમેશને ગુસ્સો આવ્યો.

(૯) તટસ્થ - જે પદાર્થની સ્થિતિ માટે કોઈ સક્રીય ભૂમિકા નથી તે તટસ્થ છે.

(૩૭) રમેશ ગોરો છે.

(૧૦) સમય - વાક્યમાં બે પ્રકારના સમયનો નિર્દેશ થાય છે. (૧) સંભાષણનો સમય અને

(૨) ઘટનાનો સમય. એ કાળ દ્વારા દર્શાવાય છે.

(૩૮) રોજ સવારે રમેશ એક કલાક ચાલે છે.

(૧૧) સ્થળ - પરિસ્થિતિ જે સ્થળે અસ્તિત્વમાં હોય તે સ્થળ

(૩૯) રોજ સવારે રમેશ બાગમાં એક કલાક ચાલે છે.

(૧૨) પરિબળ - ક્રિયા, પ્રક્રિયા કે સ્થિતિ પર અસર કરનાર પરિબળ બે પ્રકારના હોય છે

(૧) કુદરતી ઘટના અને (૨) સંદર્ભ.

(૪૦) પવનથી બારી ખૂલી ગઈ.

(૪૧) વાતવાતમાં તેનાથી બોલાઈ ગયું.

(૧૩) સહકર્તા - સંયુક્ત વાક્યનો બીજો કર્તા સહકર્તા કહેવાય છે.

(૪૨) નીતા અને મીતા ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા.

(૧૪) સહકર્મ - સંયુક્ત વાક્યનું બીજું કર્મ સહકર્મ કહેવાય છે.

(૪૩) તે ક્રિકેટ અને ફૂટબોલ સરસ રમે છે.

૨.૪.૨ શબ્દરચના - આપણે વાક્યના ઘટકોમાં જોયું કે વાક્ય પદોનું બનેલું હોય છે અને

પદ શબ્દોના બનેલા હોય છે. શબ્દની રચના વિશે આપણે શબ્દરચના અને શબ્દનો

વિનિયોગ પ્રકરણમાં અભ્યાસ કર્યો. તેથી અહીં ટૂંકમાં તેની તપાસ કરીએ.

૨.૪.૨.૧ અંગસાધન - શબ્દ બે પ્રકારના હોય છે - સાદા અને સાધિત. સાદા શબ્દો પરંપરાથી

પ્રાપ્ત થતા હોય છે અને તેના એનાથી વધુ નાના અર્થપૂર્ણ વિભાગ પાડી શકાતા

નથી. જેમ કે સરકાર શબ્દના સર અને કાર એવા ભાગ પાડી શકાય નહીં. પણ સરકાર પરથી સરકારી એવો નવો શબ્દ બની શકે જેને આપણે સાધિત શબ્દ કહીએ છીએ. આમ ભાષામાં નવાનવા શબ્દો રચાતા રહે છે. આ નવાનવા શબ્દો ઘણી બધી પ્રક્રિયાથી રચાય છે, જેમાં પ્રત્યયીકરણની પ્રક્રિયા સૌથી વધુ ઉત્પાદક છે. આમ, નવા શબ્દો રચવાની પ્રક્રિયા અંગસાધનની પ્રક્રિયા તરીકે જાણીતી છે.

૪.૨.૨ પદસાધન – એક વાર નવો શબ્દ રચાઈ જાય પછી, ઉક્તિના ભાગ બનવા માટે તેને પદસાધનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. સરકાર એ શબ્દને નીચેના વાક્યમાં તપાસીએ.

(૪૪) સરકારમાં નવી ભરતી થવાની છે.

આ વાક્યમાં સરકારમાં એવો એક શબ્દ છે. આ વાક્યના ભાગ બનવા માટે તે જે ભૂમિકા ભજવે છે તે અનુસાર વિભક્તિ પ્રત્યય લે છે અને વાક્યનો ભાગ બને છે. આ પ્રક્રિયાને પદસાધનની પ્રક્રિયા કહે છે. પદસાધનની પ્રક્રિયા બે પ્રકારના પ્રત્યયો લે છે (૧) નામિક અને (૨) આખ્યાતિક. નામ અને સર્વનામને લાગતાં લિંગ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો નામિક પ્રત્યયો છે. આખ્યાત બનવા માટે લાગતાં કાળ, અવસ્થા, અર્થ અને પુરુષ-વચન તથા લિંગ-વચનના પ્રત્યયો આખ્યાતિક પ્રત્યયો છે. આ અંગે વધુ માહિતી શબ્દરચનાના પ્રકરણમાં ઉપલબ્ધ છે.

૨.૫ વાક્યના પ્રકારો – વાક્યનો અભ્યાસ અનેક અભિગમથી શક્ય છે. એના અભ્યાસને સમજવા એના પ્રકારો જાણવા જરૂરી છે. આ પ્રકારોને આપણે જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણથી તપાસીએ.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૨

- (૧) આખ્યાત કેટલા પ્રકારના હોય છે ?
- (૨) ધાતુ કેટલા પ્રકારના હોય છે ?
- (૩) મુખ્ય ધાતુ શું દર્શાવે છે ?
- (૪) સહાયકારી ધાતુ શું દર્શાવે છે ?

- (૫) ગુજરાતી ભાષામાં કેટલા લિંગ અને વચના છે ? તેમના પ્રત્યયો કયા છે ?
- (૬) ગુજરાતીમાં કેટલા કાળ છે ? તેમના પ્રત્યયો કયા છે ?
- (૭) વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ કયા પ્રત્યાયો લે છે ?
- (૮) ભૂતકાળ કયા પ્રત્યયો લે છે ?
- (૯) ગુજરાતીમાં દરેક કાળની કેટલી અવસ્થા હોય છે ?
- (૧૦) અર્થ એટલે શું ? ગુજરાતીમાં કેટલા અર્થ છે ? કયા કયા ?
- (૧૧) ક્રિયાવિશેષણ એટલે શું ?
- (૧૨) નામને વ્યાકરણિક પરિભાષામાં શું કહેવાય છે ?
- (૧૩) સંજ્ઞાના કેટલા પ્રકાર છે ? કયા કયા ?
- (૧૪) રચનાની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞાના કેટલા પ્રકાર છે ?
- (૧૫) સર્વનામ એટલે શું ? તેના મુખ્ય કેટલા પ્રકાર છે ? કયા કયા ?
- (૧૬) વિશેષણ એટલે શું ? તેના પ્રકાર દર્શાવો.
- (૧૭) રચનાના સ્તરે ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિ પ્રત્યયો કેટલા છે ? કયા કયા ?
- (૧૮) કારકત્વ શેના આધારે નક્કી થાય છે ?
- (૧૯) ગુજરાતીમાં કેટલા કારકો છે ? કયા કયા ?
- (૨૦) શબ્દ કેટલા પ્રકારના હોય છે ? કયા કયા ?
- (૨૧) એક વાર શબ્દ બન્યા પછી ઉક્તિનો ભાગ બનવા તેને કઈ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે ?

૨.૫ વાક્યના પ્રકારો

૨:૫.૧ પ્રયોજનને આધારે – વાક્યના ઉચ્ચારણ માટે વક્તાનું પ્રયોજન શું છે તેના આધારે વાક્યના પ્રકાર પાડી શકાય. વક્તા માહિતી આપવા માટે કે માગવા માટે વાક્ય ઉચ્ચારે છે. અથવા કોઈ ક્રિયા કરવાની પ્રેરણા આપવા માટે વાક્ય ઉચ્ચારે છે. આ પ્રેરણા સીધી કે આડકતરી હોઈ શકે. અથવા માત્ર ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે વાક્ય ઉચ્ચારે છે. જો તે માહિતી આપતો હોય તો વિધાન કરે છે, અથવા નિષેધ કરે છે. જો તે માગતો હોય તો પ્રશ્ન કરે છે. પ્રેરણા સીધી આપતો હોય તો આજ્ઞા કરે છે

અને આડકતરી આપતો હોય તો સૂચન કરે છે. માત્ર ભાવ અભિવ્યક્ત કરતો હોય તો ઉદ્ગાર વાચક વાક્ય ઉચ્ચારે છે. વાક્યનો અભ્યાસ અનેક અભિગમથી શક્ય છે. એના અભ્યાસને સમજવા એના પ્રકારો જાણવા જરૂરી છે. આ પ્રકારોને આપણે જુદાજુદા દષ્ટિકોણથી તપાસીએ.

- (૪૫) મીતાએ નીલાને પુસ્તક આપ્યું. (માહિતી આપી - વિધાનવાચક)
- (૪૬) મીતાએ નીલાને પુસ્તક ન આપ્યું. (માહિતીનો નિષેધ કર્યો - નિષેધાર્થક)
- (૪૭) મીતાએ કોને પુસ્તક આપ્યું ? (માહિતી માગી - પ્રશ્નાર્થક)
- (૪૮) તમે અહીં આવો. (સીધી પ્રેરણા - આજ્ઞાર્થક)
- (૪૯) તમારે એનું કહ્યું માનવું જોઈએ. (આડકતરી પ્રેરણા - સૂચન - વિધ્યર્થક)
- (૫૦) કેવું સુંદર દેશ ! (માત્ર ભાવની અભિવ્યક્તિ કરવી - ઉદ્ગારવાચક)
- (૫૧) વાહ ! શું સુંદર ફૂલ છે ! (ઉદ્ગાર વાચક શબ્દોનો ઉપયોગ)

૨:૫.૨ કર્તાના મહત્ત્વને આધારે - વક્તા વાક્યમાં કોને મહત્ત્વ આપવા માગે છે એના આધારે પણ વાક્યના પ્રકાર પાડી શકાય. જો વક્તા કર્તાને મહત્ત્વ આપવા માગતો હોય તો કર્તારિ વાક્ય, કર્મને મહત્ત્વ આપવા માગતો હોય તો કર્મણિ વાક્ય અને માત્ર ક્રિયાને જ મહત્ત્વ આપવા માગતો હોય તો ભાવે વાક્ય કહી શકાય.

- (૫૨) મીના ગીત ગાશે (કર્તારિ વાક્ય)
- (૫૩) મીનાથી ગીત ગવાયું. (કર્મણિ વાક્ય)
- (૫૪) આજે ચલાયું. (ભાવે વાક્ય)

૨:૫.૩ રચનાની દષ્ટિએ - રચનાની દષ્ટિએ ચાર પ્રકારનાં વાક્યો છે. સાદું, સંયુક્ત, મિશ્ર અને સંકુલ.

- (૧) સાદું વાક્ય - જેમાં એક જ પરિસ્થિતિને નિર્દેશ થાય છે તે સાદું વાક્ય.
- (૫૫) રમેશ પત્ર લખે છે. (સાદું વાક્ય)
- (૨) સંયુક્ત વાક્ય - જે વાક્યમાં એકથી વધુ પરિસ્થિતિ હોય અને બંને પરિસ્થિતિનો મોભો સમાન હોય તેને સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય. એમાં બેમાંથી એકનો લોપ થાય છે અને એક જ આખ્યાત બંને પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

(૫૬) રામ અને સીતા વનમાં ગયા. (સંયુક્ત વાક્ય)

(૩) મિશ્ર વાક્ય – જેમાં બે કે બેથી વધુ પરિસ્થિતિ હોય પરંતુ તેમના મોભા સમાન ન હોય, પરંતુ એક મુખ્ય હોય અને બીજી ગૌણ હોય ત્યારે સંયુક્ત વાક્ય બને છે. દા. ત. (૧) ફળો સસ્તા છે. (૨) ફળો સુલભ છે. (૩) આપણે ફળોની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. આ ત્રણ વાક્યોનું સંયોજન કરીને એક વાક્ય બનાવીએ તો આમ બને –

(૫૭) ફળો સસ્તા અને સુલભ છે તોપણ આપણે એની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. (મિશ્ર વાક્ય)

(૪) સંકુલ વાક્ય – આ પ્રકારનું વાક્ય મિશ્ર વાક્ય જેવું જ હોય છે. એમાં એક પરિસ્થિતિ દર્શાવનાર વાક્ય મુખ્ય હોય છે અન્ય ગૌણ વાક્ય ગૌણ હોય છે. અહીં વાક્ય સંયોજનમાં સંયોજકને બદલે આખ્યાતનું કૃદંતનું રૂપ આવે છે. એમાં ગૌણ વાક્ય વિશેષણ તરીકે, કે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આવે છે અને કૃદંતો વિશેષણ તરીકે કાર્ય કરે છે. દા. ત., નીચેનાં વાક્યો તપાસીએ –

(૫૮) એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો. એને જવાબ મળ્યો. (સાદું વાક્ય)

(૫૯) એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે એને જવાબ મળ્યો. (મિશ્ર વાક્ય)

(૬૦) એને પ્રશ્ન પૂછવાથી જવાબ મળ્યો. (સંકુલ વાક્ય)

૫.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (૩)

૨:૬ સારાંશ –

આ પ્રકરણમાં આપણે વાક્યરચના વિશે જુદાજુદા અભિગમોથી અભ્યાસ કર્યો. વાક્ય નાના નાના ઘટકોનો બનેલો મોટો ઘટક છે. એમાં નાના ઘટકો પદો છે. આ પદો એથી નાના શબ્દો નામના ઘટકોના બનેલા છે. શબ્દો પણ એથી નાના ઘટકોના બનેલા છે. વાક્યમાં રચનામાં ઘટકો અનુક્રમે આવતા હોવા છતાં તેઓ એકબીજા સાથે અનુક્રમે જોડાયેલા નથી, પરંતુ નાના ઘટકો મળી મોટો ઘટક બને અને તે મોટો ઘટક બીજા મોટા ઘટક સાથે જોડાઈ મોટો ઘટક કે વાક્ય બને છે. આમ વાક્ય રચના એક સંકુલ રચના છે, છતાં ભાષકને તે સહજ છે.

૨:૭ ચાવીરૂપ શબ્દો –

રચના, લય, પદ, આખ્યાત, ધાતુ, સહાયકારી, કાળ, અર્થ, અવસ્થા, અંગસાધન, પદસાધન,

પ્રયોજન, વિવક્ષા, સંકુલ

૧. તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૧ના જવાબો

- (૧) વાક્યના બે સ્તર હોય છે - આંતરિક અને બાહ્ય
- (૨) વાક્યના આંતરિક સ્તરે અર્થ હોય છે.
- (૩) વાક્યના બાહ્ય સ્તરે રચના હોય છે.
- (૪) વાક્ય પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.
- (૫) પરિસ્થિતિ આખ્યાત દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે.
- (૬) વાક્યમાં જેના વિશે વાત કરવામાં આવે છે તેને નામપદ કહેવાય છે.
- (૭) વાક્યમાં જે વાત કરવામાં આવે છે તેને ક્રિયાપદ કહેવાય છે.
- (૮) વાક્ય પદ, શબ્દ અને ધ્વનિનું બનેલું હોય છે.
- (૯) નામપદના કેન્દ્રમાં મુખ્ય ધાતુ હોય છે.
- (૧૦) ક્રિયાપદના કેન્દ્રમાં મુખ્ય ધાતુ હોય છે.

૨. તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૨ના જવાબો

- (૧) આખ્યાત ચાર પ્રકારના હોય છે. સાદું, સંયુક્ત, મિશ્ર અને સંકુલ.
- (૨) ધાતુ બે પ્રકારના હોય છે. - મુખ્ય અને સહાયકારી
- (૩) મુખ્ય ધાતુ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.
- (૪) સહાયકારી ધાતુ મુખ્ય ધાતુના કાળ, અર્થ કે અવસ્થા દર્શાવે છે. એ ઉપરાંત કોઈ વિશેષ અર્થ પણ દર્શાવે છે.
- (૫) ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ લિંગ અને બે વચન લિંગ છે. લિંગ અને વચન એક જ પ્રત્યયથી દર્શાવાય છે. સામાન્ય રીતે પુંલિંગ એકવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' અને બહુવચનનો પ્રત્યય 'આ'. સ્ત્રીલિંગ એકવચનનો પ્રત્યય 'ઈ' અને બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઈ' કે 'આં' તેમજ નપુંસકલિંગ એકવચનનો પ્રત્યય 'ઉં' અને બહુવચનનો પ્રત્યય 'આં' છે.
- (૬) ગુજરાતીમાં ત્રણ કાળ છે. ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ. ભૂતકાળનો પ્રત્યય 'ય' છે. વર્તમાનકાળનો પ્રત્યય 'છ' છે અને ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય 'શ' છે.

- (૭) વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ પુરુષ-વચનના પ્રત્યયો લે છે.
- (૮) ભૂતકાળ લિંગ વચનના પ્રત્યયો લે છે ?
- (૯) ગુજરાતીમાં દરેક કાળની ત્રણ ત્રણ અવસ્થા હોય છે - પૂર્ણ, અપૂર્ણ અને આગામી.
- (૧૦) અર્થ એટલે વાક્યનું પ્રયોજન. ગુજરાતીમાં પાંચ અર્થ છે. આજ્ઞા, વિધિ, સંભાવના, ઇચ્છા અને શરત.
- (૧૧) ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે તે ક્રિયાવિશેષણ
- (૧૨) નામને વ્યાકરણિક પરિભાષામાં સંજ્ઞા કહેવાય છે.
- (૧૩) સંજ્ઞાના છ પ્રકાર છે - જાતિવાચક, વ્યક્તિવાચક, દ્રવ્યવાચક, સમૂહવાચક, ભાવવાચક, અને ક્રિયાવાચક.
- (૧૪) રચનાની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞાના બે પ્રકાર છે. - વિકારી અને અવિકારી.
- (૧૫) નામને સ્થાને જે આવે તે સર્વનામ. તેના મુખ્ય સાત પ્રકાર છે. - પુરુષવાચક, પ્રશ્નવાચક, દર્શક, પ્રતિબિંબિત, સાપેક્ષ, અનિશ્ચિત, પરસ્પરવાચી.
- (૧૬) નામના અર્થમાં વધારો કરે તે વિશેષણ. તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે - ગુણવાચક, સંખ્યાવચક અને સંબંધવાચક
- (૧૭) રચનાના સ્તરે ગુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિ પ્રત્યયો પાંચ છે. એ, ને, થી, માં અને નો (ની,નું,ના, નાં)
- (૧૮) પદાર્થની પરિસ્થિતિમાંની ભૂમિકા અને વક્તાની વિવક્ષા આધારે કારકત્વ નક્કી થાય છે.
- (૧૯) ગુજરાતીમાં ચૌદ કારકો છે - કર્તા, કર્મ, સાધન, માધ્યમ, ઉદ્ગમ, સ્થાન, ગ્રાહક, ભાવક, તટસ્થ, સમય, સ્થળ, પરિબળ, સહકર્તા, સહકર્મ
- (૨૦) શબ્દ બે પ્રકારના હોય છે - સાદા અને સાધિત.
- (૨૧) એક વાર શબ્દ બન્યા પછી ઉક્તિનો ભાગ બનવા તેને પદસાધનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે.

- (૧) પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ વાક્યના છ પ્રકાર છે - વિધાનવાચક, નિષેધાર્થક, પ્રશ્નાર્થક
- (૨) કર્તાના મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ વાક્યના ત્રણ પ્રકાર છે - કર્તારિ, કર્મણિ અને ભાવે
- (૩) રચનાની દૃષ્ટિએ વાક્યના ચાર પ્રકાર છે - સાદું, સંયુક્ત, મિશ્ર અને સંકુલ.

૨.૯ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો -

- (૧) ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ - ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ
- (૨) વિભક્તિ વિચાર - ડૉ. અરવિંદ ભંડારી
- (૩) ગુજરાતી લેખન કૌશલ- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- (૪) ભાષાવિવેક-ભાષાનિયામકની કચેરી, ગાંધીનગર
- (૫) ગુજરાતીના અંગસાધક પ્રત્યયો - ડૉ. ઉર્મિ દેસાઈ

૨.૧૦ સ્વાધ્યાય

- (૧) વાક્યના સ્વરૂપનું વિગતે વર્ણન કરો.
- (૨) આખ્યાતના પ્રકારોનું વિગતે વર્ણન કરો.
- (૩) નામપદનું વિગતે વર્ણન કરો.)
- (૪) ગુજરાતીની કારકવ્યવસ્થા સમજાવો.

એકમ : ૩ લેખનકૌશલ

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ૩:૧. હેતુઓ
- ૩:૨. પ્રસ્તાવના
- ૩:૩ લેખન પરંપરાનો ઇતિહાસ
 - ૩.૧. મૂળાક્ષરો
 - ૩.૨. ધ્વનિઓનું કોષ્ટક
- ૩:૪ શબ્દો ભેગા છૂટા
- ૩:૫ સર્જનાત્મક લેખન
 - ૩:૫.૧ અરજીલેખન
 - ૩:૫.૨ પત્રલેખન
 - ૩:૫.૩ નિબંધલેખન
 - ૩:૫.૪ અહેવાલલેખન
 - ૩:૫.૫ સારલેખન – સંક્ષેપીકરણ
- ૩:૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ૩:૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ
- ૩:૮ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

૩:૧. એકમના હેતુઓ

આ એકમ દ્વારા તમને ગુજરાતી લેખનપરંપરાના ઇતિહાસની જાણકારી મળશે. ગુજરાતી લિપિના ધ્વનિઓથી તમે પરિચિત થશો. ગુજરાતી ભાષાના લખાણને મુદ્દાસર ગોઠવવાની વિવિધ તરકીબો-પ્રયુક્તિઓ વિશે તમને જાણકારી મળશે.

૩:૨ પ્રસ્તાવના

ધ્વનિસંકેતોની મદદથી ભાષા બોલાય છે. આ ધ્વનિસંકેતો કાગળ પર કઈ રીતે લખાય છે એ જાણીએ તો ભાષાની લિપિવ્યવસ્થા આપણે સમજી શકીએ. લિપિવ્યવસ્થા વિશે જાણવા માટે આપણે ભાષાના મૂળાક્ષરો જાણવા જરૂરી છે. લિપિ ભાષાના મૂળાક્ષરોમાં થયેલા પરિવર્તનનો ઇતિહાસ જાણવામાં ઉપયોગી બને છે. ઇતિહાસ દ્વારા વર્ણલેખન પરિવર્તનની વિકાસયાત્રા આપણે જાણી શકીએ છીએ. વાચનકૌશલ શીખતી વખતે આપણે ગુજરાતી ભાષાના સ્વર, વ્યંજન, લિપિચિહ્નો અને અવિભાજ્ય કે સહવર્તી ધ્વનિઘટકોનો પરિચય મેળવ્યો છે. અહીં આપણે ગુજરાતી ભાષાના લેખનમાં શબ્દોને ભેગા-છૂટા લખવાની પદ્ધતિનો પરિચય કરીશું. આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં જુદાજુદા પ્રકારના સર્જનાત્મક લેખનના પ્રકારોથી પણ પરિચિત થઈશું.

૩:૩ લેખનપરંપરાનો ઇતિહાસ

ગુજરાતીમાં નવમા શતકથી નાગરીલિપિનું સ્વરૂપ ઘડાવા લાગ્યું હતું. પંદરમા શતક સુધીમાં નાગરી લિપિએ અત્યારે જે રૂપે વર્ણો લખાય છે તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. નાગરી લિપિ અટપટા ખાંચા-ખચકાવાળી હતી. એટલે એના લેખન સ્વરૂપમાં કેટલાંક પરિવર્તન કરવામાં આવ્યાં. એમાંથી ગુજરાતી લિપિનો જન્મ થયો. આજે જેને આપણે ગુજરાતી લિપિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે પહેલા ગૂર્જરલિપિ, મહાજનલિપિ (વેપારી મહાજનોએ સ્વીકારેલી લિપિ) વગેરે નામે ઓળખાતી હતી. ગુજરાતી લિપિનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો ‘આદિ પર્વ’ (ઈ. સ. ૧૫૯૧-૯૨)માં મળે છે. ગુજરાતી લિપિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો છે. એ રીતે ક્રમશઃ નાગરી લિપિના વર્ણો-મૂળાક્ષરોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

૩.૩.૧ મૂળાક્ષરો

નાગરી લિપિમાં વર્ણો-મૂળાક્ષરો ઉપર શિરોરેખા સાથે લખાતા હતા. શિરોરેખા કાઢી નાખતાં ગ, ઘ, છ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ળ, ત, થ, દ, ધ, પ, મ, ય, ર, વ, શ, ષ, સ, અને હ – પ્રસ્તુત વર્ણો ગુજરાતી સ્વરૂપના બને છે. જોકે, એમાંના અ, ઊ, ક, ખ, ચ, ઝ, બ, ભ – આ વર્ણો પરથી શિરોરેખા તો નીકળી જાય છે પરંતુ એ ઉપરાંત એના મરોડમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. આમ, ૧૭મા શતક સુધીમાં મોટા ભાગના વર્ણો ગુજરાતી સ્વરૂપને પામે છે. એ વર્ણોનું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

ક, ખ, ગ, ઘ, ચ, છ, જ, ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ળ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય,

ર, લ, વ, શ, સ, હ,

શ, અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઔ, ઓ, અં.

ઓછા વળાંકવાળા મૂળાક્ષરો લખવામાં સરળ થાય છે. એટલે પહેલા જે ગુજરાતી લિપિમાં ‘ક’થી શરૂ થતો કક્કાનો ક્રમ હતો તે હવે ગુજરાતી શીખવવા માટે બદલાઈ ગયો છે જે નીચે મુજબ છે.

ગ	મ	ન	જ
વ	ર	સ	હ
ક	ખ	અ	છ
પ	ડ	ત	ણ
લ	ટ	ય	ખ
ઝ	હ	ઘ	ળ
ભ	ય	ધ	ફ
ટ	ઠ	ઇ	ઈ
શ	થ	ઉ	ઊ

૧.૨.૧ જે મૂળાક્ષરો દર્શાવ્યા છે એના કરતાં અહીં જે મૂળાક્ષરોનું કોષ્ટક દર્શાવ્યું છે તેનો ક્રમ જુદો છે. જો આ ક્રમથી ગુજરાતી લિપિનું લેખન શીખવવામાં આવે તો માત્ર પહેલા ચાર મૂળાક્ષરો શીખીને બાળક ૧૧ શબ્દની રચના કરી શકે છે. જેમ કે, ગ, મ, ન, જ – આ ચાર મૂળાક્ષરો જો બાળક શીખી જાય તો તેમાંથી – ગજ, મગ, નમ, મન, જગ, જન, જમ, ગન, મગન, નમન, જગન. એટલે હવે અહીં દર્શાવ્યો છે તે મૂળાક્ષરોના ક્રમ બાળકને લિપિ શીખવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૩:૪ શબ્દો ભેગા-છૂટા

ભાષામાં જે શબ્દોને આપણે સ્વતંત્ર ગણીએ છીએ તે શબ્દો લેખનમાં છૂટા લખાય છે, પરંતુ કયા શબ્દોને સ્વતંત્ર ગણવા અથવા એક ગણવા એ અંગે થોડી અવઢવ લખનારને રહે છે. આ સંદર્ભમાં થોડું માર્ગદર્શન મળે તે જરૂરી છે. અહીં તમને એના વિશે થોડાંક સૂચનો મળશે.

૧. એ, ને, થી, માંથી ન – (નો, ની, નું, ના) ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રત્યયો ‘એ’ પદમાં ભળીને આવે છે. એટલે પ્રત્યયો શબ્દ સાથે ભેગા લખાય છે.

૨. નામયોગીઓ નામથી છૂટા લખાય છે. વડે, વતી, થકી, દ્વારા, સિવાય, લીધે, કારણે,

તરીકે, પેઠે, માફક, કાજે, સારું, ખાતર, તણું, કેરું, સુધી, વિશે – આ નામયોગીઓ છે.

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

૩. 'ને' સંયોજક તરીકે આવે ત્યારે છૂટો લખાય છે.

દા. ત.; આવ ને !

૪. દ્વિરુક્ત પ્રયોગો ભેગા લખાય છે.

દા. ત. વાહવાહ, જ્યાંજ્યાં, તાજુંમાજું, અલકમલક, વાસણકૂસણ, રદબાતલ, ભેટસોગાત.

૫. જ, પણ, તો, જી, સુધ્યાં માત્ર – નિપાત છે. આ નિપાત આગળના પદથી અલગ લખાય છે.

૬. જોકે, જેમકે, કેમકે આ રીતે ભેગા લખાય છે.

શબ્દો ભેગા-છૂટા લખવામાં 'એકવાક્યતા' સૌથી અગત્યની બાબત છે.

૩:૫ સર્જનાત્મક લેખન

૩:૫:૧ અરજીલેખન

પ્રેષક
સરનામું
તારીખ

પ્રતિ,

હોદ્દો

પત્રવાચકનું નામ

સંસ્થા અને તેનું સરનામું

વિષય : બાબત.....

સંબોધન,

વિગતો.....

સમાપન

લિખિતંગ

નમૂનામાં જોઈ શકાય છે, તેમ અરજીમાં પ્રેષક-મોકલનારનું સરનામું, પત્રવાચક અધિકારીનું નામ વગેરે વિગતો, વિષય-બાબત, સંબોધન, અને લિખિતંગનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રેષકનું સરનામું, તારીખ વગેરે વિગતો પછી મુખ્ય વિગત અરજીના વિષય પ્રમાણે લખેલી હોવી જોઈએ. આ અરજી કઈ જરૂરિયાત માટે લખાઈ છે તે વિગત સ્પષ્ટ રીતે લખેલી હોય તે જરૂરી છે. અરજીને બે-ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય.

૧. નાગરિક દ્વારા થતી અરજી

નાગરિક કોઈ સામાજિક કામ માટે અથવા સામાજિક સમસ્યા સંદર્ભે તકલીફના નિવારણની અપેક્ષાએ ફરિયાદ કરવા માટે અરજી કરે છે.

સામાજિક કામ :

કોઈને જન્મનો દાખલો કઢાવવો હોય, ટેલિફોન-ગેસના જોડાણ સંદર્ભે રજૂઆત કરવી હોય, મ્યુનિસિપાલિટીની કોઈ મિલકત-મકાન, હોલ, મેદાન વગેરે ભાડે વાપરવા સંદર્ભે મંજૂરી મેળવવાની હોય - તો અરજી કરવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારની અરજીમાં જન્મતારીખ, મિલકતનું સરનામું, પ્લોટ નંબર, વિસ્તાર - વગેરે જેવી માહિતી જે-તે અરજીનો આવશ્યક ભાગ બની રહે છે.

નિદર્શન : (૨)

૨૪, મિથિલા સોસાયટી,

આંબાવાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

૦૭-૧૨-૨૦૧૫પ્રતિ, ઓફિસરશ્રી,

એલ.આઈ.સી. શાખા-૧

રીલિફ રોડ,

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧.

માનનીયશ્રી,

સવિનય જણાવવાનું કે હું અબક એલ.આઈ.સી.ની જીવનમિત્ર વીમા પોલિસી ધારક છું. મારો પોલિસી નંબર ૧૮-૧૦૨૫૧૮ છે. મેં હાલમાં મારું રહેઠાણ બદલ્યું છે. આપને ત્યાં મારું જૂનું સરનામું બદલી નવું સરનામું નોંધી લેવા વિનંતી છે, જેથી હવેનો પત્રવ્યવહાર મારા નવા સરનામે થઈ શકે.

જૂનું સરનામું : અબક, ૨૪, મિથિલા સોસાયટી, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

નવું સરનામું : અબક, ૧૮, મહેતા સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮.

આભાર સહ.

આપનો વિશ્વાસુ,

સહી

(અબક)

તકલીફ નિવારણ સંદર્ભે :

જ્યારે કોઈ નાગરિકને પીવાના પાણી, ઘરનો વેરો, અનિયમિત બસ વ્યવહાર, અસામાજિક તત્વોનો ત્રાસ, લાઈટની વ્યવસ્થાનો અભાવ વગેરે જેવી તકલીફો હોય ત્યારે તેના નિવારણ માટે ગ્રામપંચાયત કે મ્યુનિસિપાલિટીના યોગ્ય વિભાગના યોગ્ય અધિકારીને અરજી કરવી પડે. આ પ્રકારની અરજીમાં ફરિયાદ હોવાથી તકલીફ, આકોશ વગેરે ભાવ ધરાવતી રજૂઆત હોઈ શકે, પરંતુ 'અરજી' હોવાથી તેમાં સચોટતા, વિનમ્રતા, મક્કમતા હોવી જોઈએ.

આ પ્રકારની અરજીમાં વક્તવ્ય આ રીતે કરવું જોઈએ.

૧. ફરિયાદનું સ્વરૂપ.

૨. ફરિયાદના ઉપાય.

૩. ફરિયાદ નિકાલની તરકીબો.

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

૪. જરૂર હોય તો આંદોલનની ચેતવણી.

નિદર્શન : (૩)

પ્રતિ,

કમિશ્નરશ્રી,

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન,

૦૭-૧૨-૨૦૧૫.

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

બાબત : ઘરના ટેક્સ સંદર્ભે...

માનનીયશ્રી,

સવિનય જણાવવાનું કે હું ૨૪, મિથિલા સોસાયટીમાં રહું છું, મારા ઘરના વેરામાં આ વર્ષે ગત વર્ષ કરતાં રૂ. ૩૦૦૦, અંકે રૂપિયા ત્રણ હજાર પૂરા વધીને આવ્યા છે. મારા ઘરના બાંધકામમાં કોઈ ફેરફાર કર્યો નથી છતાં વેરામાં રકમ વધી છે તે અંગે ખુલાસો આપવા વિનંતી છે.

આભાર સહ.

આપનો વિશ્વાસુ,

સહી

અબક.

૨. નોકરી માટે ઉમેદવારી નોંધાવવા માટેની અરજી

ઉમેદવારી નોંધાવવા માટેની અરજીનું વક્તવ્ય પણ એક નિશ્ચિત રૂપરેખા ધરાવે છે. તેમાં આ જગ્યાની માહિતીનો સ્રોત, શૈક્ષણિક લાયકાત, અનુભવ, વિશેષ લાયકાત વગેરે વિશે જણાવવામાં આવે છે.

માહિતી સ્રોત : સૌ પ્રથમ નોકરી માટેની જગ્યાની વિગત ક્યાંથી મળી ? - તેની માહિતી આપવી જોઈએ. આ માહિતી અખબાર, સામયિકમાંથી મળી હોય તો અખબાર, સામયિકનું નામ, તારીખ, દિવસ, અંકનો મહિનો વગેરે માહિતી આપવી જરૂરી બને છે.

શૈક્ષણિક લાયકાત : જુદીજુદી જગ્યા માટે જુદીજુદી શૈક્ષણિક લાયકાતની જરૂરિયાત હોય છે. જેમકે, શિક્ષકની જગ્યા હોય તો બી.એ.બી.એડ, પ્રોફેસરની જગ્યા હોય તો એમ.એ., કારકુનની જગ્યા માટે સ્નાતક અને ટાઈપિંગની ઝડપ, ગ્રંથપાલની જગ્યા માટે એમ.લીબની લાયકાત જોઈએ.

વ્યક્તિગત માહિતી : અરજી કરનાર ઉમેદવારે વ્યક્તિગત માહિતી આપવાની હોય છે.

જેમાં પૂરું નામ, સરનામું, મોબાઇલ નંબર, માતૃભાષા, રાષ્ટ્રીયતા, અન્ય કેટલીક ભાષાઓની જાણકારી, જ્ઞાતિ વગેરેની માહિતી આપવી જોઈએ.

અનુભવ : ઉમેદવારે અરજી કરવાના સમયે પોતે અન્ય જગ્યાએ કાર્યરત હોય તો તે અનુભવની વિગત આપવી જોઈએ. એનો અનુભવ આ નોકરીમાં કેટલો ઉપયોગી છે એ વિગતનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ. નોકરી ચાલુ હોય તો તે સંસ્થાનું NOC (ના-વાંધાપત્ર) બીડવું જોઈએ.

વિશેષ લાયકાત : ઉમેદવારે જે જગ્યા માટે ઉમેદવારી નોંધાવી હોય એ જગ્યા સંદર્ભે એ વિશેષ લાયકાત ધરાવતો હોય તો એ નોંધ કરવી જોઈએ.

આશાપૂર્ણ વચન : અરજીને અંતે ઉમેદવારે ‘જો મને આપને ત્યાં કામ કરવાની તક મળશે તો હું પૂરી નિષ્ઠાથી કામ કરીશ’ – જેવા આશાપૂર્ણ વચન સાથે સમાપન કરવું જોઈએ.

બિડાણ : અરજી સાથે તમામ ગુણપત્રકોની પ્રમાણિત નકલ, અનુભવના પ્રમાણિત પત્રોની નકલ, NOC (ના-વાંધાપત્ર)ના પ્રમાણપત્રની નકલ જોડવી જોઈએ.

ભાષા : અરજીલેખનની ભાષા વિનયી, વિનમ્ર હોવી જરૂરી છે. આલંકારિક પ્રયોગો, વિશેષણો, પુનરાવર્તનો ટાળવાં જોઈએ. રજૂઆતમાં વિવેક રાખવો, યોગ્ય વિગતો ચૂકી ન જવાય એની કાળજી કરવી જોઈએ.

૩:૫:૨ પત્રલેખન

પત્રલેખન બે પ્રકારનું હોય છે. એક, ઔપચારિક. બીજું, અનૌપચારિક. અરજીલેખન, ઓફિસકામને લગતા પત્રો, સંસ્થાઓને લગતા પત્રો, બોસને લખાતા પત્રો – આ બધા ઔપચારિક પત્રો છે. જ્યારે અંગત મિત્રો, પ્રિયતમ, પ્રિયતમા, મા-બાપ, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્નીને લખાતા પત્રો અનૌપચારિક પત્રલેખન છે. બંને પ્રકારના પત્રલેખનમાં ‘સાહેબશ્રી’, ‘માનનીયશ્રી’ જેવા સંબોધન થાય છે જ્યારે અનૌપચારિક પત્રોમાં આવતા સંબોધનો અત્યંત ભાવપૂર્ણ વિશેષણોવાળા હોય છે. જેમ કે, પુત્ર તેના પિતાને પત્ર લખતો હોય તો ‘મારા વહાલા પપ્પા’, ‘પત્ની તેના પતિને

‘પ્રિયતમ’, માતા તેની પુત્રીને ‘મારી લાડલી’ એ પ્રકારનાં સંબોધનો થાય છે. અનૌપચારિક પત્રોમાં જે વિગત અથવા માહિતી અને જાણકારી આપવા કે મેળવવાની હોય તે સંબોધન પછી રજૂ થાય છે. આ સામગ્રી અત્યંત ચોકસાઈથી રજૂ થાય છે. ત્યાર પછી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરીને પત્ર પૂરો થાય છે. અનૌપચારિક પત્રોમાં સંબોધન પછી પત્રલેખન તેના હૃદયના ભાવ ખૂબ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરે છે જેમાં રિસામણાં, મનામણાં, ફરિયાદ, મસ્તી વગેરેની રજૂઆત હોય છે. આ પત્રોમાં આભારની કોઈ ઔપચારિકતા નથી હોતી પણ વડીલને લખાયેલો પત્ર હોય તો આદરભાવ વ્યક્ત થાય છે, બંને પ્રકારના પત્રોમાં વિખિતંગ હોય છે, પણ બંનેમાં વિખિતંગની રીતિ અલગ હોય છે. જેમકે, ઔપચારિક પત્રમાં વિખિતંગમાં ‘આપનો વિશ્વાસુ’, ‘આપનો સેવક’ એ પ્રકારે હોય છે. જ્યારે અનૌપચારિક પત્રોમાં ‘તારો વડાલો’, ‘તારું હૃદય’, ‘માત્ર તારી જ’ જેવા શબ્દો વપરાય છે.

ઔપચારિક પત્રનો નમૂનો :

નોકરિયાતે અધિકારીને લખેલો પત્ર.

અબક

તારીખ : ૦૭-૧૨-૨૦૧૭

આદરણીય પટેલસાહેબશ્રી,

સાદર વંદન,

તારીખ ૧૫-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ મારી દીકરીના લગ્ન એન.આર.આઈ છોકરા સાથે અચાનક નક્કી થયાં છે. એ સંદર્ભમાં તારીખ ૦૭-૧૨-૨૦૧૭થી ૧૬-૧૨-૨૦૧૭ સુધી દસ દિવસની અર્નલીવ મંજૂર કરવા વિનંતી છે. સાહેબશ્રી આપને લગ્નમાં પધારવા નિમંત્રણ છે.

સહકારની અપેક્ષા સાથે.

આપનો વિશ્વાસુ

અબક

અનૌપચારિક પત્રનો નમૂનો :

દીકરાએ પિતાને લખેલો પત્ર

અબક

તારીખ : ૦૭-૧૨-૨૦૧૭

વ્હાલા પપ્પા,

વંદન,

મને ખબર છે મારી મમ્મીના ગયા પછી પપ્પા તમે એકલા થઈ ગયા છો. એટલે હું વારંવાર તમારી પાસે મુંબઈ આવું એવું મને થયા કરે છે. મમ્મી વિનાનું સૂનું ઘર તમને ખાવા ધાતુ

હશે, પણ પપ્પા મને હમણાં તરત રજા મળી શકે તેમ નથી, મારા બોસ થોડા કડક છે વળી ફેક્ટરીમાં જે ઉત્પાદન વિભાગ છે તેનો મને હમણાં એમણે મેનેજર બનાવ્યો છે એટલે મારા સિવાય બીજો વિકલ્પ નથી. હું જાણું છું એટલું જ અનિવાર્ય મારું તમારી સાથે રહેવું એ પણ છે. પપ્પા, બને તેટલી ત્વરાથી હું રજાનો મેળ પાડીશ ને તમારી પાસે પહોંચીશ જ. રોજ સવાર-સાંજ જમતા-સૂતા તમને સ્મરું છું. અને હા, પેલો મોન્ટ્રુડો શું કરે છે તમને પજવતો નથી ને ! સાલો મારો બેટો તે દિવસે એના ચારમાંથી આગલા બે પગ ઊંચા કરીને મને કેવું પગે પડતો હતો ! એને વ્હાલ આપજો.

અટકું પપ્પા.

તમારો પ્રિય દીકરો

અબક

બંને પ્રકારના પત્રોના નમૂના પરથી તમે જોઈ શકશો કે બંને પત્રોની ભાષા, અભિવ્યક્તિ અને સામગ્રી નોખા છે.

૩:૫:૩ નિબંધલેખન

નિબંધ એટલે કશુંક વિશેષ રીતે કહેવું. નિબંધના હેતુ અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક, ચિંતનાત્મક નિબંધ બે, લલિત નિબંધ

૧. ચિંતનાત્મક નિબંધના પેટા પ્રકારો -

સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, માનસિક, કેળવણીસુધારો કે તાત્વિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરતા નિબંધો.

ચિંતનાત્મક નિબંધના મુખ્ય લક્ષણો :

- (૧.) માહિતી, બોધ કે વિચાર રજૂ કરવો.
- (૨.) જગતને જાણવું, વર્ણવવું.
- (૩.) યોગ્ય-અયોગ્યની તુલના અને તારણ.
- (૪.) વિદ્વત્તા અને તર્કપ્રવણતાથી લખાય.
- (૫.) નિબંધ લખનારની ભૂમિકા શિક્ષક, ઉપદેશકની.
- (૬.) વાચકને જ્ઞાનલાભ, વિચારસમૃદ્ધિ થાય.

૨. લલિત નિબંધના પેટા પ્રકારો -

વ્યક્તિચિત્રો, પ્રકૃતિવર્ણન, આત્મકથાનાત્મક નિબંધ, ભાવપ્રધાન નિબંધો, હાસ્યપ્રધાન નિબંધો, પરિસ્થિતિ અને સ્થળ વિશેના નિબંધો.

લલિત નિબંધનાં મુખ્ય લક્ષણો :

૧. રસ અને આનંદની રજૂઆત.
૨. જગતને જોવું, અનુભવવું અને માણવું.
૩. કલ્પના, સર્જનાત્મકતા, સૌંદર્યદૃષ્ટિથી લખાય.

૪. લખનારની ભૂમિકા-સર્જકની, મિત્રની.

૫. હૃદયમાં પડેલી છબી રજૂ કરવી.

૬. વાચકની પ્રાપ્તિ : સૌંદર્યાનુભવ, આનંદની પ્રાપ્તિ.

નિબંધમાં સઘળું ભાષા દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે. શબ્દ પસંદગી, વાક્યના વિવિધ સ્વરૂપો, તુલના, દષ્ટાંત, અવતરણો, રૂપકો - આ બધી જ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ નિબંધલેખક કરે છે. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતનો પણ લાભ લે છે.

સારો નિબંધ લખવાની ક્ષમતા કેળવવા માટે -

૧. ખૂબ વાંચવું - વિચારવું, ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવું.
૨. વિવિધ વિષયોનું વાંચવું.
૩. ભાષાની ક્ષમતા અને સજ્જતા કેળવવી.
૪. મૌલિક બનવું.

નમૂનારૂપ નિબંધલેખન

નિબંધનો વિષય : કોમી એકતા

આ વિષય પર નિબંધ લખવા માટે નિબંધલેખકે કેવા મુદ્દા વિચારવા જોઈએ તે જુઓ.

૧. કોમ એટલે શું ? તેમની વચ્ચે એકતા શા માટે જરૂરી છે ?
૨. દેશમાં એકતા કઈ રીતે રાખી શકાય ?
૩. એકતામાં કયા કયા વિઘ્નો હોય છે ? એના કારણો કયાં હોય છે ?
૪. કોમી એકતાના વિઘ્નો દૂર કરવાના ઉપાયો શા છે ?
૫. કોમી એકતા માટે કયા દેશનેતાઓએ ફાળો આપ્યો છે ?
૬. કોમી એકતા માટે મનોવલણોમાં પરિવર્તન જરૂરી છે ?
૭. એ કેળવવા માટે સાચું શિક્ષણ અને ઉદાર જીવન-વ્યવહારની આવશ્યકતા.
૮. એકતાનાં ઈષ્ટ પરિણામો.

આવા મુદ્દાઓ પર વિચાર કરીને સરળ છતાં અસરકારક ભાષા પ્રયુક્તિઓથી નિબંધલેખન થાય છે.

૩:૫:૪ અહેવાલલેખન

અહેવાલલેખનનો મુખ્ય હેતુ કોઈ ઘટના કે પ્રસંગની તપાસ, અભ્યાસ, સંશોધન કે સંસ્થાના વહીવટનો કાયમી હિસાબ રાખવાનો છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં અહેવાલલેખનની પદ્ધતિ એક જ હોય પણ વિગતોની ગોઠવણીની વ્યવસ્થામાં વૈવિધ્ય આવે છે.

૧. ઘટના કે પ્રસંગનો અહેવાલ

આ સંદર્ભનો અહેવાલ સામાન્ય રીતે કોઈ સામાયિક અથવા વર્તમાનપત્રોના સંદર્ભમાં લખવાનો હોય છે. દા. ત., અકસ્માત, કુદરતી હોનારત વગેરે.

૨. ઑફિસ મિટિંગ, ચર્ચાસભાનો અહેવાલ

આ વિષયના અહેવાલમાં રોજબરોજ જે કામ થયું હોય તે કામની વિગતોનો હિસાબ તૈયાર કરવાનો હોય છે.

૩. યોજના કે સંશોધનનો અહેવાલ

આ અહેવાલમાં યોજના કે સંશોધનની વિગતો ઉપરાંત સંશોધનનું સમયઆયોજન, હેતુઓ અને નિષ્પત્તિ વિશે સામગ્રી તૈયાર કરવાની હોય છે. અહેવાલલેખન ઉપર જણાવ્યા એમાંથી કોઈ પણ વિશે કરવાનું હોય પણ કેટલુંક સર્વસામાન્ય ધ્યાન દરેક અહેવાલલેખનમાં આપવું પડે છે. જેમકે,

(૧.) સામગ્રીનું એકત્રીકરણ

કોઈ પણ અહેવાલ લખવા માટે સામગ્રી ફસ્ટ હેન્ડ – એટલે કે સીધી જાતે જ એકઠી કરવી અનિવાર્ય છે. એટલે કે કક્ષામાંથી ઉતારેલી સામગ્રી ન હોવી જોઈએ.

(૨.) અહેવાલની રજૂઆત

વિગતો રજૂ કરવાની રીત સરળ અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. વિગતો મૌખિક ઊભી કરવી ન જોઈએ. બનેલા સંદર્ભને બને તેટલી સરળ ભાષામાં અસરકારક રીતે રજૂ કરવો.

(૩.) અહેવાલમાં નિદર્શનો

રજૂ કરેલી સામગ્રીને સ્પષ્ટ કરવા માટે યોગ્ય દૃષ્ટાંતો આપવા જોઈએ. દૃષ્ટાંતોની આનુપૂર્વી જાળવવી અનિવાર્ય છે.

અહેવાલની સામગ્રી સંશોધન સંદર્ભની હોય તો ઘણા તારણોની રજૂઆત માત્ર ભાષા દ્વારા ન થાય અથવા ગણતરીનો સંદર્ભ હોય - એવા અહેવાલમાં આકૃતિ, ચાર્ટ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

બધા જ પ્રકારના અહેવાલ લેખનમાં કેટલુંક અનિવાર્ય છે. જેમકે, શીર્ષક, ઘટનાની તારીખ, સમય અને સ્થળ જેવો અહેવાલનો વિષય હોય એ રીતની અભિવ્યક્તિ કરવી.

૩:૫:૫ સારલેખન - સંક્ષેપીકરણ

સંક્ષેપીકરણ કે સારલેખન એટલે મૂળ પરિચ્છેદ કે લખાણનું હાર્દ જળવાઈ રહે તે રીતે કરેલો ટૂંકસાર. ભાષાનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવાની કળા હસ્તગત કરવા માટે સંક્ષેપીકરણની તાલીમ ઉપયોગી બને છે.

સૂચવેલી શબ્દમર્યાદામાં, આપણે લીધેલા પરિચ્છેદ કે ગદ્યખંડમાંથી ગમે તે વાક્યો ઉઠાવીને ભેગાં કરી નાખવાથી કે બે તૃતીયાંશ શબ્દો કાઢી નાખી બાકીનાં વાક્યો ગોઠવી, ગમે તેમ થીંગડાં મારી દેવાથી સંક્ષેપીકરણ થતું નથી. પરંતુ મૂળ પરિચ્છેદમાં થયેલા લેખકના વક્તવ્યને ઓછામાં ઓછા શબ્દો દ્વારા રજૂ કરવાની સમજ અતિ આવશ્યક છે. આને માટે નીચેનાં સૂચનો ધ્યાનમાં રાખવાં જરૂરી છે.

સંક્ષેપ કરવા માટેનાં સૂચનો :

૧. સંક્ષેપ કરવા માટે પસંદ કરેલ પરિચ્છેદ કે ગદ્યખંડને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવો. તેનું મુખ્ય કથન સમજવું. મૂળ કથનના મર્મ તથા તેનો કહેવાનો સૂર તારવી લેવો.
૨. મૂળ કથનમાં આપેલ મર્મને યથાવત સાચવવો. સંક્ષેપ કરતી વખતે મૂળના મર્મમાં કોઈ વધારો કે ઘટાડો ન કરવો.
૩. મૂળ કથનમાં આપેલાં અવતરણો, અલંકારો, દૃષ્ટાંતો, શબ્દસમૂહો તારવી લેવાં અને તેમાંથી જે અનિવાર્ય હોય તેનો જ ઉપયોગ કરવો.
૪. મૂળ લખાણમાં જો એકથી વધુ અલંકારો વપરાયા હોય અને તેમની વચ્ચે સમાનતા હોય તથા તેમનું સંકલન કરવું.

૩:૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. કોઈ પણ લખાણમાં વાક્યોને કઈ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે ?
૨. અરજી એટલે શું ?
૩. પ્રેષકનું સરનામું અને તારીખ ક્યાં લખાય છે ?
૪. શૈક્ષણિક લાયકાતની વિગત કઈ અરજીમાં જરૂરી છે ?
૫. પત્રલેખનના કેટલા પ્રકાર છે ? કયા કયા ?
૬. અહેવાલલેખનના હેતુ જણાવો.
૭. સંક્ષેપીકરણ એટલે શું ?

૩:૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

૧. પરિચ્છેદમાં
૨. વિનંતી
૩. પત્રની જમણી બાજુ ઉપર
૪. નોકરીની ઉમેદવારી માટે
૫. બે પ્રકાર, ઔપચારિક અને અનૌપચારિક
૬. (૧) ઘટના કે પ્રસંગની તપાસ
(૨) અભ્યાસ
(૩) સંશોધન
(૪) સંસ્થાનો કે હિસાબ
૭. મૂળ પરિચ્છેદ કે લખાણનું હાર્દ જળવાઈ રહે એ રીતે કરેલો ટૂંકસાર

૩:૮ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

૧. માતૃભાષા લેખનકૌશલ અને શિક્ષણ

સંપાદક : યોગેન્દ્ર વ્યાસ વગેરે, પ્રકાશન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૧૧.

એકમ : ૪ વાચનકૌશલ

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ૪.૧. હેતુઓ
- ૪.૨ પ્રસ્તાવના
 - ૪.૨.૧. વ્યંજન
 - ૪.૨.૨ સ્વર
 - ૪.૨.૩ અવિભાજ્ય કે સહવર્તી ધ્વનિઘટકો
 - ૪.૨.૪ અનુગો અને નામયોગીઓ
 - ૪.૨.૫ નિપાતો
 - ૪.૨.૬ ઉદ્ગારવાચકો
- ૪.૩ લિપિચિહ્નો
 - (૧) અલ્પવિરામ
 - (૨) અર્ધવિરામ
 - (૩) પૂર્ણવિરામ
 - (૪) ગુરુવિરામ
 - (૫) સંયોગરેખા
 - (૬) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન
 - (૭) આશ્ચર્યચિહ્ન
 - (૮) અવતરણચિહ્ન
- ૪.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૧ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો
- ૪.૫ વાચનની પદ્ધતિ
 - (૧) વર્ણવાચન પદ્ધતિ
 - (૨) શબ્દવાચન પદ્ધતિ
 - (૩) વાક્યવાચન પદ્ધતિ
 - (૪) પરિચ્છેદવાચન પદ્ધતિ
- ૪.૬ મુખરવાચન
- ૪.૭ મૂકવાચન
- ૪.૮ વાચનકૌશલ વધારવાની તરકીબો
- ૪.૯ વાચનના હેતુઓ

૪.૧. એકમના હેતુઓ

‘વાચનકૌશલ’ વિષયક આ એકમ દ્વારા તમે -

૧. ભાષા વાંચવા માટેની સજ્જતા કેળવવાના સંદર્ભની વિવિધ પ્રકારની માહિતી મેળવશો.
૨. ભાષાના મૂળાક્ષરોના, ઉચ્ચારણ સ્થાનો, લિપિચિહ્નો તેમજ તેમની નોંધપાત્ર કામગીરીથી વાકેફ થશો.

૪.૨ પ્રસ્તાવના

વાગ્વ્યવહારમાં આપણે ધ્વનિસંકેતો - આપણા મૂળાક્ષરોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ધ્વનિસંકેતો પોતે કશો અર્થ ધરાવતા નથી, પરંતુ જ્યારે એ અર્થ ધરાવતા અન્ય ધ્વનિ સાથે

યોગ્ય સ્થાને જોડાય છે ત્યારે અર્થધારક બને છે. જેમ કે, ગુજરાતી ભાષામાં ‘મ’ એક મૂળાક્ષર છે જેને પોતાને કોઈ અર્થ નથી, પરંતુ આ ‘મ’ સાથે ‘ગ’ જોડાય તો ‘મગ’ શબ્દ બને છે. એ જ રીતે જો આ ધ્વનિઓનું સ્થાન ફેર થાય જેમ કે ‘ગમ’ તો એનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં વાચનકૌશલ કેળવવા માટે ભાષાની આ લાક્ષણિકતાઓથી તમે પરિચિત થશો. બીજું, આ મૂળાક્ષરો ઉચ્ચારણસ્થાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે કે ઉચ્ચારણસ્થાન પ્રમાણે તેને મૂળાક્ષરોને પોતાની ઓળખ મળેલી છે. એ વિશેની સમજ પણ અહીં તમને મળશે. ત્રીજું, ગુજરાતી ભાષામાં વાચનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા લિપિચિહ્નો ઉપરાંત વાક્યની અંતર્ગત રહેલાં-કેટલાંક અવિભાજ્ય કે સહવર્તી ધ્વનિઘટકો છે. જે વાક્યના વાચન દરમિયાન અસ્તિત્વમાં આવે છે. એવા ઘટકો વિશે પણ તમે જાણી શકશો. આ ઉપરાંત વાચનની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશે પણ તમને માહિતી મળશે. એ રીતે વાચનકૌશલ વધારવાની વિવિધ તરકીબો પણ તમે શીખી શકશો. વળી દરેક વ્યક્તિ વાચન પોતાની જરૂરિયાત મુજબ કરતો હોય છે એ સંદર્ભમાં વાચનના કેટલાક પ્રકારો વિશે તમને જાણકારી મળશે.

૪:૨:૧ વ્યંજન

		કંઠ્ય તાલાવ્ય		મૂર્ધન્ય	દંત્ય	ઓષ્ઠ્ય	કંઠવિવરીય	તંત્રીવિવરીય
	અઘોષ	અ.પ્રા.	ક		ટ	ત	પ	
સ્પર્શ		મ.પ્રા.	ખ		ઠ	થ	ફ	
	ઘોષ	અ.પ્રા.	ગ		(ડ)	દ	બ	
		મ.પ્રા.	ઘ		ઢ	ધ	ભ	
સ્પર્શ (થડકારવાળો)					(ડ)			
સ્પર્શસંઘર્ષ	અઘોષ	અ.પ્રા.		ચ				
		મ.પ્રા.		છ				
	ઘોષ	અ.પ્રા.		જ				
		મ.પ્રા.		ઝ				
સંઘર્ષ	અઘોષ			(શ)	(ષ)	સ	(હ)	
	ઘોષ			(ઝ)				હ
પાર્શ્વિક						લ		
થડકારવાળા/ પ્રકંપી					ળ	ર		
નાસિક્ય	(ડં)	(ઝ)	(ણ)			ન	મ	
નાસિક્ય (થડકારવાળો)			(ણ)					
અર્ધસ્વર		ય				વ		

ઉપરના કોષ્ટકમાં તમે ગુજરાતી ભાષાના વ્યંજન ધ્વનિઓનું વર્ગીકરણ કેવી રીતે થયું છે તે જાણી શકશો. ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારાતા ધ્વનિઓની ઓળખ ઉચ્ચારણસ્થાન પ્રમાણે થાય છે જે તમે કોષ્ટકમાં જોઈ શકો છો. જેમ કે ‘ક ખ ગ ઘ’ આ વર્ણો કંઠ્ય સ્થાનેથી ઉચ્ચારાય છે માટે તે કંઠ્યવ્યંજનો છે. આ કોષ્ટકમાં એ રીતે તમને તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય દંત્ય, ઓષ્ઠ્ય વગેરે સ્થાનના વ્યંજનધ્વનિઓની ઓળખ થશે. સાથેસાથે ઘોષ, અઘોષ, અલ્પપ્રાણ મહાપ્રાણ વ્યંજનોથી પરિચિત થશો. ગુજરાતીના અનુનાસિક અને સંઘર્ષીવ્યંજનો પણ તમે જાણી શકશો. વ્યંજનધ્વનિઓની સાથે ગુજરાતીના બે અર્ધસ્વર ‘ય’ અને ‘વ’ છે તે તમે જાણશો.

૪:૨:૨ સ્વર

વ્યંજનના પરિચય પછી આપણે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરનો પરિચય કરીએ.

નીચેના શબ્દસમૂહને જુઓ :

- (૧) પર, પાર, પીર, પુર
- (૨) ચર, ચાર, ચીર, ચોર
- (૩) મલ, માલ, મિલ, મૂલ, મેલ (=મૂક), મેલ, (મલિનતા)
- (૪) કેરી (=ની), કેરી(=ખાવાનો)
- (૫) ગોળ (આકાર), ગોળ (=ખાવાનો)
- (૬) મર, માર, મીર, મેર (=જાતિ), મેર (=મરને), મોર (=પંખી), મોર (=આંબાનો)

આ શબ્દજૂથોના નિરીક્ષણથી આપણે માન્ય ગુજરાતીના અર્થભેદક બનતા આઠ સ્વરો તારવી શકીએ. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઓ, અને ઓ

૪:૨:૩ અવિભાજ્ય કે સહવર્તી ધ્વનિઘટકો

ઉચ્ચારણ અવયવો પ્રમાણે જે વર્ણોને ઓળખ મળી છે એ વ્યંજન અને સ્વર ઉપરાંત ભાષામાં કેટલાંક ધ્વનિતત્ત્વો કામ કરે છે. આ ધ્વનિતત્ત્વો અર્થભેદક પણ બને છે. આ ધ્વનિઘટકો અન્ય ધ્વનિઘટકોની જેમ આગળ કે પાછળ આવતાં નથી પરંતુ ઉક્તિના અમુક ભાગ ઉપર વિસ્તરેલાં હોય છે. આવા ધ્વનિઘટકોને અવિભાજ્ય કે સહવર્તી ધ્વનિઘટકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામગ્રીનું વાચન કરતી વખતે આ ઘટકોનું

પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. કેમ કે એ રીતનું વાચનસામગ્રીનો અર્થબોધ કરવામાં સહાયક બને છે.

ગુજરાતીમાં આવા અવિભાજ્ય ઘટકો ચાર છે -

જંકચર, પ્લુતિ, ભાર અને સૂર

* જંકચર

જંકચર એટલે ઉક્તિના ઘટકો વચ્ચેનું સંઘાણ કે સંક્રમણરીતિ. ઉક્તિના ઘટકોનું અટક્યા વિના સંઘાય કે સહેજ અટકીને સંઘાય. ગુજરાતીમાં આવું બંધ કે ખુલ્લું જંકચર અર્થભેદક બને છે.

ખુલ્લા જંકચરને ‘,’ ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવે છે.

‘સરકાર એટલે શું ?’ ‘સર, કાર એટલે શું ?

* પ્લુતિ

ઉક્તિના અમુક અંશને લંબાવીને ઉચ્ચારવામાં આવે ત્યારે કેટલીક વાર જુદી અર્થઘટના નીપજે છે તેને પ્લુતિ કહે છે. પ્લુતિને ‘...’ ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવે છે. જેમ કે ‘ઠીક છે.’ (=એકંદરે સારું ચાલે છે, ચાલે એવું છે) ‘ઠી...ક છે.’ (=પણ મન માનતું નથી)

* ભાર

ભાર પણ આવું જ એક તત્ત્વ છે. ઉક્તિના કોઈ અંશને વિશેષ બળથી ઉચ્ચારીએ ત્યારે એના પ્રત્યે આપણે વિશેષપણે ધ્યાન દોરી રહ્યાં હોઈએ છીએ અને બીજા કક્ષાકના વિરોધમાં આપણે એનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યાં હોઈએ છીએ. નીચેના દષ્ટાંતથી એ સમજાશે.

‘ટેબલ, નીચે છે’ ‘ટેબલ, નીચે છે.’ (=ઉપર નથી)

* સૂર

જુદા-જુદા પ્રકારની ઉક્તિઓમાં જુદા-જુદા પ્રકારનો આરોહ-અવરોહાત્મક સૂર ગુજરાતીમાં જોવા મળે છે.

૪.૨.૪ અનુગો અને નામયોગીઓ

અન્ય પદોની સાથે સંબંધ દર્શાવવા માટે નામિક પદોની પાછળ વિભક્તિ દર્શાવનારાં

તત્ત્વોને આપણે બે વિભાગમાં વહેંચી શકીએ છીએ.

પ્રયોજનમૂલક ભાષા

૧. અનુગો.

૨. નામયોગીઓ.

ગુજરાતીમાં કુલ છ અનુગો છે. જે નીચે મુજબ છે.

શૂન્ય પ્રત્યય, ને, એ, થી, માં, - ન.

નામયોગીઓની સંખ્યા વિપુલ છે. નિદર્શનરૂપે જુઓ.

વડે, વતી, થકી, સારુ, કાજે, અર્થે, તણું, લીધે, જેવું, બદલે, સ્થાને, પ્રમાણે, પેઠે, જેમ, કરતાં, સિવાય, તરફ, બરાબર, લેખે, રૂપે, પૂરતું, પરત્વે, લઈને.

૪.૨.૫ નિપાતો

ગુજરાતીમાં થોડાક ઘટકો એવા છે જે સંજ્ઞા, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ કે ક્રિયાપદની સાથે આવે છે અને ભાર વગેરે વિશિષ્ટ અર્થછાયાઓ દર્શાવે છે. આ ઘટકો, કોઈક અપવાદ બાદ કરતાં બધે એક જ અંગ ધરાવે છે. આ ઘટકો નિપાતો તરીકે ઓળખાય છે. નિપાતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ – અત્યારે જ ચાલો. (પછી નહીં)

૨. તો – હું તો જઈશ. (બીજું કોઈ આવે કે ન આવે)

૩. ને – તમે આવશો ને ? (ખાતરીનો અર્થ સૂચવે છે.)

૪. ય, પણ, સુધ્ધાં – હું ન પણ જાઉં. (જાઉં તેમ ન જાઉં)

૫. જી – શેઠજી મને પૈસા આપો. (માનાર્થે)

૬. ખરું – તું ડાહ્યો ખરો. (અવધારણા વાચક)

૭. ફક્ત, માત્ર, કેવળ – કેવળ હું હાજર હતો. (બીજું કોઈ નહીં)

૪.૨.૬ ઉદ્ગારવાચકો

કેટલાંક પદો હર્ષ, તિરસ્કાર, દુઃખ, પ્રશસ્તિ, સંબોધન – જેવા ભાવ દર્શાવવા એકલા આવી શકે છે. આપણે એને ઉદ્ગારવાચકો કહી શકીએ.

વાહ, શાબાશ, ઓહ, અરે, હેં, જી, અલ્યા, હાય રે, છટ્ટ – વગેરે આ જાતનાં પદો છે.

૪.૩ લિપિચિહ્નો

ગુજરાતી ભાષાના વાચનની આવડત કેળવવા માટે આ ભાષામાં પ્રયોજાતા લિપિચિહ્નો અર્થભેદક તરીકે પણ કામ કરે છે.

૧.૧.૨માં આપણે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરનો પરિચય કર્યો છે. આ સ્વર જ્યારે સ્વતંત્રરૂપે આવે છે ત્યારે – અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ – આ રીતે લખાતા હોય છે જ્યારે વ્યંજન સાથે જોડાઈને આવે છે ત્યારે નીચે દર્શાવેલા ચિહ્નોનો ઉપયોગ થાય છે.

। કાનો, ͡ હ્રસ્વ, ͣ દીર્ઘ, ͤ કાનો-એક માત્રા, ͥ કાનો-બે-માત્રા, ͦ સૂચ ઉ , / દીર્ઘ ͧ

આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક લિપિચિહ્નો પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે જુઓ :

, અલ્પવિરામ, ; અર્ધવિરામ, : ગુરુવિરામ, . પૂર્ણવિરામ, ? પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન, “ એકવડા અવતરણચિહ્ન, “ ” બેવડા અવતરણચિહ્ન

ઉપર દર્શાવ્યાં તે લિપિચિહ્નો ક્યાંથી કેવી રીતે વપરાય છે તે જોઈએ.

૪.૩.૧ અલ્પવિરામ

કોઈ પણ ઉક્તિ કે વાક્ય વાંચતી વખતે સળંગ આખાં ઉચ્ચારી શકાતાં નથી. એ સ્થિતિમાં વાક્યમાં જરૂરિયાત મુજબ અલ્પવિરામનો ઉપયોગ થાય છે. અલ્પવિરામ મૂકવાની પરંપરા બે રીતે છે.

૧. કેટલીક વાર એક એક શબ્દ એક એક વિગત લઈને આવે તો દરેક શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મૂકવાની પરંપરા છે.

દા. ત., ‘અમે રસ, પૂરી, દાળ, ભાત, શાક જમ્યાં.’

૨. કોઈને સંબોધન કર્યા પછી પણ અલ્પવિરામ મુકાય છે.

દા. ત., ‘પણ સાહેબ, મારું તો સાંભળો !’

૪.૩.૨ અર્ધવિરામ

લાંબા સંકુલ વાક્યો સળંગ વાંચી શકાતાં નથી અને જેમાં વિગતો વધારે હોય ત્યારે એક એક વિગત પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામ મુકાય છે. અર્ધવિરામ (:) આ રીતે સૂચવાય છે.

દા. ત., ‘રાખથી ભરેલી જટાઓ; ભસ્મથી ભરેલાં જાડાં કાળાં શરીર; આકાશ ગજવતી,

ડરાવતી, પડઘાતી બૂમો જંગલને વધુ ભયંકર બનાવતા હતાં ?’

વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ આવે છે. પૂર્ણવિરામ (.) આ રીતે સૂચવાય છે. દા. ત., રમેશ રમે છે.

૪.૩.૪ ગુરુવિરામ

બે ઊભાં ટપકાં (:)થી ગુરુવિરામ સૂચવાય છે. કોઈક કશું બોલતું હોય તો તેના નામ પછી અથવા એ ‘કશુંક કહે છે’ એમ કહ્યા પછી ગુરુવિરામ મૂકાય છે.

દા.ત.; જાનબાઈ : તારા પિતા ગામ બહાર નીકળી ગયા ? વાહણ : ના પકડાઈ ગયા.

કોઈ લેખનું શીર્ષક હોય ત્યાં ગુરુવિરામ મુકાય છે.

દા.ત.; ઉમાશંકર જોશીની કવિતા : એક આસ્વાદ.

૪.૩.૫ સંયોગરેખા

સામાન્ય રીતે સમાસ તરીકે ન વપરાતા બે અલગ શબ્દોને સાથેસાથે સમાસરૂપે મૂકતી વખતે નાની સંયોગરેખા એ બે શબ્દો વચ્ચે મુકાય છે.

દા. ત.; કર્ણ-કુન્તિ, શ્રાવણ-ભાદરવો, ઉમા-મહેશ્વર.

૪.૩.૬ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન

પ્રશ્નાર્થ સૂચવવા (?) ચિહ્ન મુકાય છે. જે વાક્યના અંતે આવે છે.

દા. ત; કેટલો સમય થયો ?

૪.૩.૭ આશ્ચર્યચિહ્ન

આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ઉદ્ગારદર્શક વિગત આપવા માટે વાક્યને અંતે થાય છે. આશ્ચર્ય

સૂચવવા (!) ચિહ્ન સૂચવાય છે.

દા. ત.; રમેશ પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયો !

૪.૩.૮ અવતરણચિહ્ન

અવતરણચિહ્નના બે પ્રકાર છે.

૧. એકવડા

૨. બેવડા

જેમ કે; આપણા સળંગ લખાણમાં કૃતિનું નામ અથવા કવિનું તખલ્લુસ સૂચવવાનું આવે ત્યાં એ મૂળ લખાણથી અલગ દર્શાવવા માટે એકવડા અવતરણચિહ્નનો ઉપયોગ થાય છે.

દા.ત.; ‘ગાતા આસોપાલવ’, ‘સુંદરમ્’ની નવલિકાનું નામ છે.

એ જ રીતે સળંગ લખાણમાં કોઈ અન્ય તજજ્ઞનું મંતવ્ય રજૂ કરવું હોય ત્યારે બેવડા અવતરણચિહ્નનો ઉપયોગ થાય છે.

દા.ત.; દર્શકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા વિશે કરેલું વિવેચન સંશોધક તેના સળંગ લખાણમાં ટાંકવા માગતો હોય તો તે લખાણને બેવડા અવતરણચિહ્નમાં મૂકવું જોઈએ.

દા.ત., “માણસ ઘણાં ઋણ લઈને જન્મે છે, તેમાંનું એક ઋણ તે ઋષિઋણ છે – ઋષિજીવનને તેની અખિલાઈમાં છેક તળિયા સુધી તપાસવાને પુરુષાર્થ કરે છે અને તેમાંથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું દર્શન રજૂ કરે છે. ગોવર્ધનરામ એવા સર્વદર્શી ઋષિ હતા.”

૪.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૧ – પ્રશ્નો – ઉત્તરો

૧. ગુજરાતી ભાષામાં ક, ખ, ગ, ઘ વર્ણોની ઓળખ આપતો શબ્દ જણાવો.
૨. દંત્યવ્યંજનોની સંખ્યા જણાવો.
૩. ગુજરાતીમાં સ્વર કેટલા છે ?
૪. અવિભાજ્ય ઘટકો માટે બીજો શબ્દ કયો છે ?
૫. ઉક્તિ અથવા વાક્ય આખા વાંચી શકાતા નથી ત્યાં મૂકવાની પરંપરા છે.
૬. વાક્યને અંતે આવે છે.
૭. બે ઊભા ટપકાંથી વિરામ સૂચવાય છે.
૮. પ્લુતિને ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવે છે.
૯. ગુજરાતીમાં અનુગોની સંખ્યા કેટલી છે ?
૧૦. ગુજરાતીના કોઈ પણ બે નામયોગીઓ જણાવો.

૧. કંઠ્ય
૨. પાંચ
૩. આઠ
૪. સહવર્તી ધ્વનિઘટકો
૫. અલ્પવિરામ
૬. પૂર્ણવિરામ
૭. ગુરુવિરામ
૮. '.....'
૯. છ
૧૦. વડે, તણું

૪.૫ વાચનની પદ્ધતિ

ગુજરાતી ભાષા વાંચતા શીખવા માટે ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરો, લિપિચિહ્નો વગેરેનો અભ્યાસ કર્યા પછી હવે આપણે વાંચવાની ઝડપને આધારે વાચનપદ્ધતિના પ્રકારો વિશે જાણીએ.

સામાન્ય રીતે જ્યારે બાળક વાંચવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે શું વાંચે છે ? એ સમજવું જરૂરી છે.

ભાષાની લિપિનો પરિચય મેળવ્યા પછી બાળક લિપિના વર્ણો, શબ્દો, વાક્યો વગેરે શીખતો જાય છે. એમ શીખતાં-શીખતાં તે અસંખ્ય શબ્દો – વાક્યોની રચના કરતો થઈ જાય છે. પણ વાચન શીખવાના આરંભમાં બાળક શું કરે છે ને પછી ક્રમશઃ ભાષાને કેવી રીતે આત્મસાત કરે છે તે જોઈએ. વાચનને આત્મસાત કરવાની મુખ્યત્વે ત્રણ પદ્ધતિ છે.

૪.૫.૧ વર્ણવાચન પદ્ધતિ

બાળક જ્યારે કોઈ પણ લખાણ વાંચે છે ત્યારે એક પછી એક લિપિચિહ્નો કે વર્ણોને વાંચતું જાય છે. દા. ત., મગન – આ શબ્દનું વાચન બાળક જ્યારે કરે છે ત્યારે

બોલે છે ‘મ’ ને કંઈ નહીં મ, ‘ગ’ ને કંઈ નહીં ગ, ‘ન’ ને કંઈ નહીં ન. એમ પહેલાં બાળક વર્ણો વાંચે છે. વાચનની આ પદ્ધતિને વર્ણવાચન પદ્ધતિ કહે છે. કોઈ પણ વર્ણ એકલો ઉચ્ચારાય કે લખાય તો કશો અર્થબોધ થતો નથી. પરંતુ વર્ણો ભેગા થઈને શબ્દ બને ત્યારે એ અર્થબોધ કરે છે. એટલે વક્તા જ્યારે બોલતો હોય કે વાચક જ્યારે વાંચતો હોય ત્યારે વર્ણો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે શબ્દ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતો હોય છે. વાંચતી વખતે જો વાચકનું ધ્યાન વર્ણો પર જ કેન્દ્રિત થાય તો અર્થ સમજાતો નથી. અથવા અર્થ ઉકેલવામાં ઘણો સમય લાગે છે. એટલે ખરેખર તો મગજમાં જે ઝડપે વિચાર ચાલે છે એ જ ત્વરાથી વાંચતા રહેવું અનિવાર્ય છે. આમ જો ન થાય તો લાંબે ગાળે વિચારપ્રક્રિયા પણ શિથિલ થવા માંડે છે.

૪.૫.૨ શબ્દવાચન પદ્ધતિ

લખાણ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાની સાથે જ એક પછી એક વર્ણો નહીં પરંતુ એકસાથે એ વર્ણોની શ્રેણીઓનો – એટલે કે શબ્દો, પદો અથવા શબ્દગુચ્છોનો બોધ આંખ દ્વારા ચિત્તને થાય તે શબ્દવાચન પદ્ધતિ છે. સામાન્ય રીતે એક શબ્દ, પદ અથવા શબ્દગુચ્છ કોઈ એક વિચાર ઘટનાને રજૂ કરે છે. આવા વિચારના ઘટકો ભેગા થઈને વિચારપ્રક્રિયાનું નિર્માણ કરે છે. આ વિચારપ્રક્રિયા આખા લખાણના વાચન સમયે સતત ચાલતી રહે છે. તેની સાથે વાચકનું ચિત્ત સતત સંકળાયેલું હોય છે. આ પ્રક્રિયા થાય ત્યારે લખાણના વાચનને અંતે જે વિચાર કે સમજ બંધાય છે તે સારી રીતે ચિત્તમાં સ્થિર થાય છે.

૪.૫.૩ વાક્યવાચન પદ્ધતિ

તાત્વિક રીતે લખાણમાંનાં મોટા ભાગનાં શબ્દગુચ્છો ઉપયોગી લાગતાં હોય છતાં કેટલાંકનું વાંચ્યા વિના સારગ્રહણ અથવા લખાણના તાત્પર્યનું આકલન થઈ શકે છે. નજર પડતાંની સાથે કેટલાંક વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો, સર્વનામો અને ક્યારેક પુનરાવર્તન પામતી સંજ્ઞાઓ સુધ્ધાંને ટાળીને વાંચવાની આદત કેળવીએ તો આખા વાક્યમાં કહેવાયેલી વાત ઝડપથી સમજીને આગળ વધી શકાય છે. આવી ઝડપથી વાક્યો ઉપરથી નજર ફેરવતા જઈને, વિચારઘટકોને ગ્રહણ કરતા જઈને આખી વિચારપ્રક્રિયાના અંકોડા મેળવતા મેળવતાં વાંચવાનો અભ્યાસ વધતાં એક તબક્કો એવો આવે કે એક નજરે આખો પરિચ્છેદ વંચાઈ જાય.

ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે લખાણ ઉપરથી નજર ફેરવી લીધી છે. આ પ્રકારના વાચનમાં આખો પરિચ્છેદ વાંચી જવામાં આવ્યો હોય છે. દરેક પરિચ્છેદમાં અભિવ્યક્ત થયેલો વિચાર સામાન્ય રીતે એક મુખ્ય મુદ્દાને સમજાવવા માટે ઉપમુદ્દા તરીકે રજૂ થતો હોય છે. લખાણના મુખ્ય મુદ્દાઓ અને ઉપમુદ્દાઓ કયા કયા છે એ સમજતા જઈને, એમનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ શો છે તે સમજીને, એ મુદ્દાઓ દ્વારા કઈ મહત્ત્વની વાત સમજી શકાય છે તે જાણી લઈએ એટલે આખા લખાણનો સાર સમજી લીધો ગણાય. આ રીતે આખા લખાણના તાત્પર્યનું સ્પષ્ટ રીતે થયેલું આકલન એ લખાણમાં રજૂ થયેલી વાતોને યાદ રાખવામાં મદદરૂપ બને છે.

૪.૬ મુખરવાચન

મૌખિકતાના આધારે વાચનની બે પદ્ધતિઓ છે.

૧. મુખરવાચન

૨. મૂકવાચન

શિષ્ટમાન્ય ભાષા બોલતાં કુટુંબના બાળકોનાં લેખન અને તેમના ઉચ્ચારણ વચ્ચે ખાસ તફાવત નથી હોતો. આ બાળકોને મોટેથી વાંચતા શીખવવાનું સરળ છે. જ્યારે શિષ્ટ ભાષા ન બોલતાં કુટુંબનાં બાળકોને મોટેથી વાંચતાં શીખવવું સરળ નથી. મુખરવાચનમાં શું ધ્યાન રાખવું જોઈએ અને એ કેવી રીતે કેળવી શકાય તે શીખીએ.

આ પ્રકારનું વાચન એક કળા છે. એમાં શિષ્ટ ઉચ્ચારણો, યોગ્ય લઘણો, ઉચિત સ્વરભાર, સૂર અને આરોહ-અવરોહનું મહત્ત્વ છે. ચોક્કસ પ્રકારની તાલીમ દ્વારા આ શીખી શકાય છે. એટલે કે મુખરવાચન પ્રયત્નસાધ્ય છે. મુખરવાચનમાં લયનું પણ મહત્ત્વ છે. જોકે, એમ કહી શકાય કે માત્ર તાલીમથી આ કળા સિદ્ધ થતી નથી કેમ કે એમાં વાચકનો અવાજ પણ મહત્ત્વનો છે. એટલે મુખરવાચન પ્રમાણમાં થોડા બાળકોને માટે છે. જેઓ વાચિક અભિનય માટે, રેડિયો અને ટેલિવિઝન પર, શિક્ષક, વકીલ કે સેક્સમેન તરીકેની કારકિર્દી પસંદ કરવા માગતા હોય એમને માટે છે.

મુખરવાચનના એક પેટાવિભાગ તરીકે વાતચીતની આવડત પણ જોડાયેલી છે. એજ રીતે મોટેથી વાંચવાની તાલીમની સાથે વક્તૃત્વની તાલીમ પણ સાંકળી લેવી જોઈએ. જૂથ વાચનને પણ મોટેથી વાંચવાની આવડત સાથે સાંકળી શકાય. મુખરવાચન કરતી વખતે કેટલીક કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

૧. શ્વાસોચ્છવાસ ઉપર નિયમન રાખવું.

૨. વાચનની ઝડપ પર નિયમન રાખવું.

૩. અવાજમાં માધુર્ય રાખવું.

૪. સ્પષ્ટ ઉચ્ચારો કરવા.

૪.૭ મૂકવાચન

મોટા ભાગનાં બાળકો વ્યવસ્થિત રીતે મનમાં વાંચતાં હોય છે. મનમાં વાંચીને પણ લખાણના હાર્દને સમજી લેતાં હોય છે. બાળકો જ્યારે મનમાં વાંચે ત્યારે એમના હોઠ ફફડતા હોય છે. એનો અર્થ મૂકવાચન પણ મનમાં મોટેથી થાય છે. આ સ્થિતિમાં આંખથી વાંચવાની ટેવ પડે તેવી તાલીમ આપી શકાય. મનમાં વાંચનાર વાચકને જો લિપિચિહ્નો કે વર્ણો વાંચવાની ટેવ પડી હોય તો વાંચવાની ઝડપ ઓછી થઈ જાય છે એટલે એક આખા લખાણની ચિત્ત ઉપર સમગ્ર છાપ પડતી નથી. એને કારણે લખાણનું હાર્દ તારવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આવા વાચકને શબ્દો, વાક્યો અને ફકરા ઝડપથી વાંચી શકવાની તાલીમની જરૂર પડે છે.

મનમાં વાંચતા વાચકે વાચન દરમિયાન કેટલીક વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું અનિવાર્ય છે. જેમ કે, એક, મનમાં વાંચનારે ધ્યાન કેન્દ્રિતતા કેળવવી જોઈએ. બે, જરૂર જણાય ત્યાં સામગ્રીમાં કેટલીક મહત્ત્વની વિગતો એકથી વધુ વખત વાંચવી જોઈએ. ત્રણ, બે શબ્દો કે બે વાક્યો વાંચવામાં વચ્ચે થોડો સમયગાળો જતો રહે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવી જોઈએ. ચાર, મૂળ લખાણની સાથેસાથે તુલનામાં એની જેવો જ બીજો સંદર્ભ સ્મૃતિમાં આવતો જાય એ રીતે માનસિક સજ્જતા કેળવવી જોઈએ. પ્રસ્તુત મુદ્દા મુખરવાચન પ્રક્રિયા સંદર્ભે પણ ઉપયોગી બનશે.

વાચનની ઝડપ કેળવવી જરૂરી છે. એ કેળવવા માટે નીચેના પ્રશ્નો ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જોઈએ.

૧. લખાણ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાંની સાથે જ એકસાથે કેટલા વર્ણનો બોધ આંખ દ્વારા ચિત્તને થાય છે ?
૨. લખાણ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાંની સાથે અમુક વર્ણો નહીં પરંતુ અમુક પદો અથવા શબ્દગુચ્છોનો બોધ આંખ દ્વારા ચિત્તને થાય છે ખરો ?

આ પ્રશ્નોના જવાબ વાચનની ઝડપનો હિસાબ આપે છે. સારો વાચક એક મિનિટે સરેરાશ ૨૮૦ જેટલા શબ્દો વાંચતો હોય છે. વાચનની ઝડપ વિષય અનુસાર વધતી ઓછી થાય છે. ઝડપી વાચન સંદર્ભે વાચકની સામાજિક ભૂમિકા, ઉંમર, વાચનનો હેતુ, વાચકનું બૌદ્ધિક સ્તર આ મુદ્દા પણ ધ્યાનમાં લેવાં પડે. રસ પડે એવું વાચન હોય તો જિજ્ઞાસાથી વાચક ઝડપથી વાંચવા પ્રેરાય છે. વાચનની ઝડપ વધારવા માટે કેટલાક અન્ય પરિબળો પણ કામ કરે છે.

૧. વાંચવા માટેનું વાતાવરણ
૨. નિયમિતતા
૩. અવલોકનશક્તિ
૪. વાંચવા માટેના હેતુની સ્પષ્ટતા
૫. મનનશીલતા
૬. પુનરાવર્તન

૪.૮ વાચનના હેતુ અને પ્રકારો

સામાન્ય રીતે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ વાચનના હેતુ અલગ અલગ હોઈ શકે મોટે ભાગે નીચે પ્રમાણે તેનું વિભાજન થઈ શકે.

